

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра національної безпеки та політології

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня бакалавра
на тему:
**«Війна та авторитаризм: запит на «сильну руку» в Україні в умовах
війни»**

Виконав студент 4 курсу, групи Пл-41,
спеціальності 052 Політологія,
освітньо-професійної програми
«Політологія»

Семенюк Тарас Сергійович

Керівник: доктор політичних наук,
професор

Мацієвський Юрій Володимирович

Рецензент: кандидат наук з
державного управління, доцент
Лебедюк Віталій Миколайович

Острого, 2024

Зміст

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ВПЛИВ ВІЙНИ НА ПОСИЛЕННЯ АВТОРИТАРНИХ НАСТРОЇВ В СУСПІЛЬСТВІ.....	11
1.1 Взаємозв'язок між суспільною загрозою та зростанням авторитарних настроїв у суспільстві: аналіз літератури	11
1.2 Взаємозв'язок між війною та зростанням авторитарних настроїв у суспільстві: аналіз літератури.....	15
РОЗДІЛ II. ЗАПИТ НА «СИЛЬНУ РУКУ» ТА ЗРОСТАННЯ АВТОРИТАРНИХ НАСТРОЇВ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	19
2.1 Чому в українському суспільстві існує запит на «сильну руку»? Аналіз авторитарних тенденцій після здобуття незалежності.....	19
2.2 Аналіз соціальних чинників, які вказують на ймовірність зростання авторитарних настроїв	30
2.3 Аналіз соціальних чинників, які стримують рух України до авторитаризму	37
ВИСНОВКИ.....	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	59
ДОДАТКИ.....	64

ВСТУП

Постановка проблеми. Війна – це завжди виклик для демократії, оскільки запровадження воєнного стану обмежує ряд прав й свобод громадян та наділяє владу значно ширшими повноваженнями. Крім воєнного стану та обмеження прав громадян російське вторгнення вплинуло на підтримку влади, передовсім президента. Зокрема опитування за грудень 2022 року показує, що президенту довіряли 84% громадян, а не довіряли – 5%. У грудні 2023 р. Володимир Зеленському довіряли 62% громадян, не довіряли – 18%. Помітно, що за рік ці показники знизились, однак вони все ж контрастують з 2021 роком, коли президенту довіряли лише 27% громадян, а не довіряли 50%¹. Показовим також є той факт, що з усіх представників влади та владних інституцій президент має найвищий рівень довіри. Верховній Раді та Уряду у грудні 2023 року довіряли 15% та 26% громадян відповідно.

Опитування Центру Разумкова за серпень 2022 року показує традиційно досить суперечливі погляди громадян України на демократію та ставлення до сильного лідера. Зокрема, 64% респондентів вважали, що демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України, тоді як 14% вважали, що за певних обставин автократія може бути кращою, ніж демократія, а ще 13% респондентів вважали, що для них не має значення, яким є тип режиму. Такі показники підтримки демократії найвищі за багато років спостережень: до 2014 року пріоритетність демократії підтримували менше 50%, після Революції Гідності цей показник виріс до 54%, але лише після початку великої війни він перевищив 60%. Водночас, поряд із підтримкою демократії, понад 58% респондентів, станом на 2022 рік вважали, що кілька сильних лідерів можуть

¹ Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021-2023 роках. *КМІС*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1335&page=1> (дата звернення: 04.06.2024).

зробити для країни більше, ніж усі закони та дискусії. До повномасштабної війни цей показник не перевищував 55%².

У липні 2022 року опитування проведені КМІС та ОПОРОЮ зафіксували такі ж результати щодо важливості сильного лідера. Як і в опитуванні Центру Разумкова 58% респондентів відповіли, що для України більш важливим є сильний лідер. Демократичну систему назвали важливішою 27%³. В звіті КМІСу та ОПОРИ також йдеться, що ще більший консенсус помітний щодо втручання президента у діяльність Верховної Ради та Уряду. Зокрема 79% респондентів називали його виправданим для посилення оборони. 16% респондентів вважали, що розподіл повноважень важливо зберігати навіть під час війни. Також 57% респондентів вважають, що на період війни влада має притягати до відповідальності громадян за поширення «шкідливих» для держави поглядів⁴. Такі результати є дещо парадоксальними і, виходячи з них, можна припустити, що вони викликані повномасштабною війною з Росією. Зокрема з відповідей респондентів помітно, що громадяни України виражають підтримку демократичній системі, але високий рівень підтримки президента та консенсус щодо його втручання в діяльність інших гілок влади свідчить про об'єднання навколо особи лідера та бажання швидких змін в обхід демократичних інституцій. Однак, чи можна на основі цих результатів стверджувати про існування запиту на «сильну руку» під час повномасштабної війни з Російською Федерацією?

Своєю чергою зниження рівня свободи також зафіксувала громадська організація Freedom House. Зокрема організація зазначає, що повномасштабне вторгнення російських військ в Україну призвело до значного погіршення політичних прав і громадянських свобод. Це пов'язано як в загальному з військовим станом, так і з конкретними діями держави, які значно обмежили

² День Незалежності України (серпень 2022р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/den-nezalezhnosti-ukrainy-serpen-2022p> (дата звернення: 04.06.2024).

³ Опора, КМІС. Демократія, права і свободи громадян та медіаспоживання в умовах війни. 2022. 59 с. URL: <http://surl.li/ufcte> (дата звернення: 04.06.2024).

⁴ Опора, КМІС. Демократія, права і свободи громадян та медіаспоживання в умовах війни. 2022. 59 с. URL: <http://surl.li/ufcte> (дата звернення: 04.06.2024).

права та свободи громадян (У липні парламент прийняв новий трудовий кодекс, який фактично позбавив працівників малих і середніх компаній багатьох правових захистів. Також у грудні Зеленський підписав суперечливий законопроект, який розширив повноваження уряду щодо регулювання ЗМІ журналістів). У звіті Freedom House йдеться, що у 2023 році Україна отримала 50 зі 100 балів оцінки свободи⁵. Зокрема 22 з 40 балів за політичні права, а 28 з 60 за громадянські свободи. У 2022 році (до російського вторгнення) оцінка була 61 зі 100: 26 за політичні права, 35 за громадянські свободи⁶.

Проаналізувавши статистичні дані під час та до повномасштабної війни помітні суперечливі результати. З одного боку збільшення підтримки сильного лідера (обидва опитування показали однакові результати – 58%), консенсус щодо втручання президента у діяльність Верховної Ради та Уряду, збільшення довіри до президента, зниження рівня прав та свобод. З іншого боку зафіксовано найвищий за період незалежності рівень підтримки демократії та зниження підтримки авторитарної форми правління. З огляду на такі тенденції виникає ряд запитань: яка причина таких амбівалентних орієнтацій українців та чи достатні ці показники, щоб вважати, що в українському суспільстві з початку війни виник запит на «сильну руку»? Окрім цього, наскільки є ймовірним є те, що такий запит призведе до встановлення авторитаризму в Україні?

Мета дослідження: виявити, чи в умовах війни в українському суспільстві існує ймовірність сповзання до авторитаризму.

Предмет дослідження: динаміка громадської думки щодо запиту на «сильну руку» в Україні.

Завдання дослідження:

1. Виявити чинники, які можуть свідчити про посилення запиту на «сильну руку»;

⁵ Ukraine: Freedom in the World 2023 Country Report. *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-world/2023> (date of access: 04.06.2024).

⁶ Ukraine: Freedom in the World 2022 Country Report. *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-world/2022> (date of access: 04.06.2024).

2. Встановити, чи є взаємозв'язок між кризовими періодами в суспільно-політичному житті України та запитом на «сильну руку»;

3. Проаналізувати наскільки змінились ці показники під час повномасштабної війни з Росією в порівнянні з минулими роками.

Дані та методи дослідження. У дослідженні використовується метод кореляційного аналізу та кейс-стаді. Метод кореляційного аналізу застосований в першому параграфі другого розділу з метою визначити основні детермінанти, які впливають на підтримку громадянами сильного лідера. Відповідно в цьому методі залежна змінна (Y) – підтримка громадянами сильного керівництва (ствердна відповідь на те, чи згодні Ви, що кілька сильних лідерів можуть зробити для країни більше, ніж усі закони та дискусії?), незалежна (X) – довіра до інституцій (Президент, Уряд, Парламент ЗСУ, поліція), ставлення до демократії, рух країни в правильному напрямку.

Метод кейс-стаді застосований в другому та третьому параграфах емпіричного розділу. Використання цього методу зумовлене тим, що в зазначених параграфах авторитаризм розглядається як одинична ситуація. Відповідно до цього методу було проаналізовано соціальні чинники, які вказують на ймовірність зростання авторитарних настроїв. Також були й проаналізовані чинники, які стримують рух України до авторитаризму.

Для методу кореляційного аналізу були використані дані опитування Інституту соціології НАН України та Фонду «Демократичні ініціативи» щодо ставлення громадян до сильних лідерів з 1994 по 2022 рік; ставлення громадян до демократії та авторитаризму з 2004 по 2022 рік, готовності громадян поступитися державі частиною власних прав в обмін на безпеку та добробут з 2006 по 2022 рік; уявлення громадян про роль держави в забезпеченні їх добробуту з 2005 по 2022 рік; рейтинг довіри до державних інституцій з 1994 по 2023 рік; уявлення громадян про рух країни в правильному чи неправильному напрямку з 2004 по 2023 рік.

Для методу кейс-стаді були використані дані опитувань останньої хвилі World Values Survey щодо ставлення українців о мігрантів та іноземних

працівників, людей іншої національності людей, які розмовляють іншою мовою, питання щодо пріоритетності свободи та безпеки, свободи та рівності, питання щодо уявлення громадянина про вплив на хід свого життя (в якій мірі, як Вам здається, Ви впливаєте на хід свого життя?), ставлення до політичної системи з сильним лідером, якого не обмежують ні парламент, ні уряд, ні вибори, ставлення до демократичної політичної системи, ставлення до авторитаризму. Також в аналізі були використані дані українських соціологічних служб, зокрема дослідження Центру Разумкова щодо пріоритетності свободи та безпеки, ставлення до демократії, авторитаризму, сильного керівництва, уявлення про вплив на хід свого життя; дані Фонду «Демократичні ініціативи» щодо ставлення до демократії, авторитаризму, сильного керівництва; дані дослідження КМІСу щодо ставлення респондентів до російськомовних громадян України та росіян, які проживають в Україні, сприйняття потреби у виборах президента, довіра до державних інституцій та військових й політичних діячів; дані дослідження соціологічної групи «Рейтинг» щодо соціального капіталу в умовах повномасштабної війни; індекс демократії Freedom House; дані опитування Info Sapiens щодо сенсу війни з Росією та національної ідеї.

Огляд літератури. Варто відзначити, що дослідження політичного режиму в Україні, можливість встановлення авторитаризму та запит на «сильну руку» поступово привертає увагу українських та західних дослідників.

До повномасштабної війни з Росією Юрій Мацієвський відзначав, що для авторитаризму в Україні немає соціальних підстав, а запит на «сильну руку» є свідченням патерналістських, а не авторитарних цінностей. Дослідник також відзначає, що в Україні сформувалося щонайменше три групи структурних, інституційних та соціокультурних чинників, які заважають встановленню авторитарного режиму. До них належать: низька легітимність керівництва, низька економічна ефективність, регіональні відмінності, низький репресивний потенціал держави, відносна слабкість «партії влади», фрагментована структура еліт, посилення зв'язків із Заходом, напівпрезидентська форма правління,

інституціоналізована гібридність режиму, відсутність харизматичного лідера, змішані суспільні орієнтації та досвід трьох хвиль антиавторитарних протестів⁷.

У статті до Енциклопедії Сучасної України в 2001 році Ірина Бекешкіна зазначала що авторитарні тенденції в суспільстві зростають у час кардинальних соціальних зрушень, особливо серед тих соціальних груп, які найбільше потерпають від цих змін. В основі авторитарної свідомості лежить прагнення «сильної руки», покладання сподівань та повноти відповідальності на певну посадову особу і глибока недовіра до демократичних процедур розв'язання суспільних проблем, негативне ставлення до політичних партій, профспілок, громадських організацій. Для авторитарної свідомості цінність особистих демократичних свобод зазвичай нівелюється⁸.

Своєю чергою Олександр Резнік відзначає, що високий рівень підтримки правління з сильним лідером серед населення України послаблює перспективу розвитку процесуальної демократії, однак не є передвістям встановлення авторитаризму. Автор відзначає, що підтримка населенням авторитарних інструментів досягнення демократії зумовлена незадоволенням її імітаційною моделлю та повільною ротацією політичної еліти. Крім цього, об'єднання навколо держави та лідера викликано відчуттям загрози після Революції гідності (окупація Криму, війна на Донбасі)⁹.

В своїй статті вже під час повномасштабної війни з Росією Олександр Резнік зазначав, що громадяни України не сприймають чинні «закони та дискусії», які впродовж соціальних трансформацій були здебільшого імітаційними, ніж дієвими. Тому віра у «сильних керівників» була радше надією на ефективне управління, ніж прагненням до авторитаризму. Однак, Резнік зазначає, що існування таких тенденцій, безумовно, свідчить про додатковий

⁷ Мацієвський Ю. Змішані цінності та суспільні обмеження: чому запит на «сильну руку» не призведе до авторитаризму в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 4. С. 43–67. URL: <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2020-4/5.pdf> (дата звернення: 04.06.2024).

⁸ Бекешкіна І. Авторитаризм. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ, 2001. URL: <https://esu.com.ua/article-42475> (дата звернення: 04.06.2024).

⁹ Резнік О. Декларативна авторитарність масової свідомості українців: реальні та фіктивні загрози демократії. *Агора*. 2017. Т. 19, № 20. С. 26–31. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/book/reznik.o.s/reznik_agora_v19.pdf.

механізм підживлення популістських орієнтацій в Україні. А авторитарна свідомість українців, в основі якої лежить прагнення «сильної руки», покладання сподівань та повноти відповідальності на посадову особу і глибока недовіра до демократичних процедур розв'язання суспільних проблем, негативне ставлення до політичних партій, профспілок, громадських організацій тощо може спонукати їх відкидати альтернативні точки зору та незгодні думки всупереч критичному мисленню та відкритості. Тому, на думку Резніка, цією авторитарною свідомістю часто користуються політики-популісти. Також автор наголошує, що особливо небезпечною ця тенденція може стати після завершення війни, коли у важкі часи післявоєнної відбудови значна частина населення гостро реагуватиме на соціальну несправедливість, прагнучи віднайти більш рішучих та завзятих політиків, на роль яких, найімовірніше, зголосяться популісти різного штибу. Крім цього, дослідник відзначає, що зростання серед українців під час повномасштабної війни пріоритету громадянських свобод над важливістю матеріального достатку є ефективним запобіжником від сповзання до авторитаризму¹⁰.

Михайло Алексеев та Сергій Дембіцький дослідили, що війна може впливати не лише на зростання запиту на «сильну руку» чи посиленню авторитарних настоїв серед суспільства, а й навпаки – сприяти підтримці демократії¹¹. Автори виявили, що підтримка демократії в Україні зросла після початку війни з Росією у 2014 році та після повномасштабного вторгнення у 2022 році, попри побоювання, що пошуки безпеки під час війни зменшать підтримку політичних свобод. Висновки дослідників вказують на те, що підтримка демократії під час війни значною мірою є геосоціетальною – виникає внаслідок мобілізації громадянської національної ідентичності, зумовленої помітними геополітичними загрозами. Автори також зазначають, що тип війни має

¹⁰ Резнік О. Особливості авторитарних орієнтацій українців під час війни. *Фонд «Демократичні ініціативи»*. URL: <https://dif.org.ua/article/osoblivosti-avtoritarnikh-orientatsiy-ukraintsiv-pid-chas-viyni> (дата звернення: 04.06.2024).

¹¹ Alexeev M., Dembitskyi S. Geosocietal support for democracy: survey evidence from ukraine. *Perspectives on politics*. 2024. P. 1-23. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/perspectives-on-politics/article/geosocietal-support-for-democracy-survey-evidence-from-ukraine/D3DB8E3B7577B595B50C69E34457D452> (date of access: 04.06.2024).

значення: воєнне насильство впливає не лише на соціальний капітал, а також уподобання щодо державного устрою. Крім цього, результати дослідження демонструють, що воєнна мобілізація національної ідентичності може згуртувати підтримку не лише навколо діючих лідерів та інституцій, але й політичних систем, включаючи, у випадку України, демократію.

Підсумовуючи думки дослідників можна зазначити, що кожен наголошував на тому, що запит на «сильну руку» не обов'язково означає прагнення до встановлення авторитарної форми правління, а Михайло Алексєєв та Сергій Дембіцький навіть відзначили, що війна може сприяти підтримці демократії. Узагальнюючи думки науковців можна стверджувати, що запит на «сильну руку» скоріше свідчить про патерналістські настрої населення, бажання швидких змін та перекладання відповідальності на посадову особу. Відштовхуючись від цього припущення варто проаналізувати показники, які виділяють дослідники, щоб перевірити чи справді запит на «сильну руку» виникає під час кризових моментів і якщо так, то наскільки він зріс у порівнянні з показниками до повномасштабної війни.

Водночас дослідники також наголошували, що під час соціальних заворушень та кризових моментів можуть виникати як авторитарні настрої, так і збільшення підтримки демократії. Бачачи такі протилежні відповіді науковців виникає потреба детальніше дослідити випадок України щоб перевірити, чи зростають в українському суспільстві під час війни авторитарні настрої, чи навпаки – демократичні.

РОЗДІЛ I. ВПЛИВ ВІЙНИ НА ПОСИЛЕННЯ АВТОРИТАРНИХ НАСТРОЇВ В СУСПІЛЬСТВІ

1.1 Взаємозв'язок між суспільною загрозою та зростанням авторитарних настроїв у суспільстві: аналіз літератури

Дослідження авторитаризму та його природи завжди було провідною темою серед політологів, філософів, соціологів, психологів та інших суспільствознавців й гуманітаріїв. Особливу популярність дослідження авторитаризму та тоталітаризму набули після Другої світової війни, яку власне й розв'язали тоталітарні держави. Страх, війна, уявна ж або реальна загроза – це ті категорії, котрими постійно спекуюють авторитарні лідери та які навколо них об'єднують суспільство. Тож аналіз літератури, у якому йдеться про взаємозв'язок між війною та посиленням авторитарних тенденцій у суспільстві допоможе зрозуміти природу виникнення цього запиту та слугуватиме теоретичним підґрунтям для аналізу можливого виникнення запиту на авторитаризм та «сильну руку» з боку українського суспільства.

Поняття «авторитарні настрої» буде спиратись на визначення політологів Рональда Інглахарта та Піппа Норріс. Дослідники визначають авторитаризм як набір цінностей, що віддають перевагу колективній безпеці групи за рахунок індивідуальної автономії. Вони наголошують, що страх стимулює громадян до пошуку колективної безпеки, навіть якщо для цього доведеться пожертвувати особистими свободами¹². Крім цього, це визначення авторитаризму містить три основні компоненти:

1. Наголос на важливості безпеки від ризиків, нестабільності та безладу;
2. Домінування традиційних цінностей і захисту звичного життя групи;
3. Покірність сильним лідерам, які захищають групу та її звичаї.

¹² Norris P., Inglehart R. Cultural backlash: Trump, Brexit, and the Rise of Authoritarian Populism. New York : Cambridge University Press, 2018. 540 p. URL: <https://www.pippanorris.com/cultural-backlash-1> (date of access: 04.06.2024).

Про взаємозв'язок між війною та посиленням авторитарних настроїв у суспільстві писали, зокрема, американські політологи Марк Дж. Хетерінгтон і Елізабет Сухей. Вони досліджували «війну з тероризмом» після терактів 11 вересня та з'ясували, що в ході опитувань у той період в американському суспільстві був зафіксований запит на авторитаризм, спричинений терактами. Під авторитаризмом автори розуміють не стільки тип політичного режиму, скільки цінності та орієнтації громадян. Зокрема це поняття включає конформізм, покора владі та загальноприйнятим нормам, ворожість до інших соціальних груп. За словами дослідників, терористичні акти спричинили ще більшу нетерпимість та агресивність серед тих, хто більш схильний до нетерпимості та агресії. Проте, використовуючи дані двох національних опитувань, автори виявили, що ті, хто отримав високі оцінки підтримки авторитаризму, не стають більш агресивними або схильні менш підтримувати громадянські свободи у відповідь на передбачувану загрозу з боку тероризму. Вони, як правило, мають такі переваги навіть за відсутності зовнішньої загрози. Натомість ті, хто менш авторитарний, дотримуються більш обмежувальної та агресивної політики, коли відчувають загрозу з боку тероризму. Іншими словами, багато пересічних американців стають сприйнятливими до «авторитарного мислення», коли вони відчувають серйозну загрозу своїй безпеці¹³.

Політологи Стенлі Фельдман та Карен Стеннер у своїй праці «Уявна загроза та авторитаризм» досліджують роль суспільної загрози та її зв'язок з запитом на авторитаризм. У цьому аналізі науковці використовують дані індивідуального рівня та низку оцінок сприйнятої загрози. Як зазначають дослідники, вони виходять за межі гіпотези про прямий зв'язок між загрозою та авторитаризмом і натомість припускають, що цей зв'язок включає ефекти взаємодії: суспільна загроза активує авторитарні схильності. Цей аналіз не

¹³ Hetherington M., Suhay E. Authoritarianism, threat, and americans' support for the war on terror. *American journal of political science*. 2011. Vol. 55, no. 3. P. 546–560. URL: https://www.jstor.org/stable/23024936?read-now=1&seq=1#page_scan_tab_contents (date of access: 04.06.2024).

знаходить доказів прямого впливу суспільної загрози, але є вагомі докази взаємодії між авторитарними схильностями та уявною загрозою. Крім цього, показовим є той факт, що запит на авторитаризм активізується, коли виникає відчуття, що політичний чи соціальний порядок перебуває під загрозою¹⁴. Якщо переносити це на українську дійсність, то війна той чинник, що ставить під загрозу існування політичний та соціальний порядок.

Британський політолог Кріс Данн у своїй статті доходить до схожого висновку, що й його колеги. Зокрема автор стверджує, що чим більш «авторитарний» індивід, тобто той, який схильний віддавати перевагу традиційним цінностям і соціальному конформізму над індивідуальною автономією, тим більш консервативним у соціокультурному відношенні є його ставлення і тим більше він поступається й довіряє владі. Дослідник доходить до думки, що «більш авторитарні» індивіди мають більше схильність підтримувати політичні інституції, ніж їхні більш ліберальні колеги. Використовуючи дані Всесвітнього дослідження цінностей, автор проводить серію багаторівневих аналізів, досліджуючи взаємозв'язок між авторитаризмом і довірою до Збройних сил, поліції, Парламенту, Уряду та судів залежно від уявної загрози. Результати демонструють, що «більш авторитарні» індивіди за замовчуванням більше довіряють політичним інституціям, і цей зв'язок для деяких інституцій залежить від уявної загрози. Однак конкретні загрози мало впливають на тих індивідів, які надають перевагу соціальному конформізму над індивідуальною автономією. Для більш «ліберальних» осіб, тобто які надає перевагу індивідуальній автономії над соціальним конформізмом, конкретна загроза має зовсім інший результат: коли особи з такою орієнтацією відчують загрозу добробуту своєї групи, їхнє зазвичай ліберальне ставлення змінюється на більш консервативне. Й у деяких випадках воно змінюється до такої міри, що «ліберальні» громадяни зближуються з «авторитарними». Крім цього, для осіб немає різниці який тип влади: автократична чи демократична, неліберальна чи ліберальна. Важливіше є

¹⁴ Feldman S., Stenner K. Perceived threat and authoritarianism. *Political psychology*. 1997. Vol. 18, no. 4. P. 741–770. URL: <https://www.jstor.org/stable/3792208?seq=26> (date of access: 04.06.2024).

те, чи сприймається ця влада як легітимна серед громадян. Ці висновки доповнюють розуміння того, як ціннісні орієнтації можуть впливати на індивідуальну довіру до державних установ і чому підтримка більш агресивних рішень суспільних проблем може домінувати, коли уявна загроза стає більш поширеною¹⁵.

Проаналізувавши праці дослідників, які вивчали взаємозв'язок між загрозою та посиленням авторитарних тенденцій у суспільстві, можна помітити, що всі автори виявили зв'язок між загрозою (уявною чи реальною) та посиленням авторитарних настроїв серед населення. Зокрема вони наголошують, що відчуття загрози мобілізує громадян навколо владних інституцій, зокрема були перелічені силові інституції та уряд й парламент. Крім цього, дослідники зазначили, що особи, які відчують загрозу, готові пожертвувати частиною своїх прав в обмін на безпеку. Варто також наголосити, що зазначені автори не стверджували, що в суспільстві виникає саме запит на авторитарну форму правління. Тут скоріше йдеться про мобілізацію навколо владних інституцій та жертвування частиною прав задля власної безпеки.

¹⁵Dunn K. The Authoritarian Predisposition, Perceived Threat, and Trust in Political Institutions. 2020. 37 p. URL: <file:///C:/Users/USER/Downloads/Main%20Document.pdf> (date of access: 04.06.2024).

1.2 Взаємозв'язок між війною та зростанням авторитарних настроїв у суспільстві: аналіз літератури

В минулому параграфі був проаналізований вплив суспільних загроз на зростання авторитарних настроїв у суспільстві. Було виявлено, що всі вказані дослідники виявили зв'язок між уявною чи реальною загрозою та зростанням авторитарних настроїв серед населення. Зокрема автори наголошували, що відчуття загрози мобілізує громадян навколо владних інституцій (силові інституції, уряд, парламент). Однак вказані автори не досліджували безпосередньо вплив війни на суспільні настрої та посилення запиту на авторитаризм. Тому є доцільним проаналізувати також літературу, в якій вказано саме про вплив відкритого збройного конфлікту на зростання авторитарних настроїв у суспільстві. Оскільки війна зачіпає значно ширші категорії населення, повноваження влади розширюються й це може призвести з одного боку до посилення авторитарних настроїв серед населення з метою захисту, а з іншого боку до перегинання повноважень владою та її узурпації.

Про безпосередній вплив війни на авторитарні цінності писала норвезька політогиня Карін Дистард. Вона, зокрема, досліджувала вплив Югославських війн на авторитарні цінності населення Боснії та Герцеговини, Хорватії і Косово. Дослідниця стверджує, що авторитарні цінності досить переважають у всіх розглянутих країнах, зокрема в Косово. На момент проведення дослідження статус колишньої сербської провінції ще не був врегульований. Дистард зазначає, що беручи до уваги зовсім недавню історію конфлікту в Косово не дивно, що громадяни продовжують надавати пріоритет порядку та безпеці, а не особистим свободам. В статті також стверджується, що авторитарні режими часто залишають після розпаду слабке громадянське суспільство, відсутність демократичного досвіду та в багатьох випадках авторитарну ціннісну орієнтацію. Чим довше існував авторитарний режим, тим сильніший його вплив на політичну культуру та індивідуальні цінності та ставлення. Як стверджує дослідниця, у випадку колишньої Югославії нові демократії мають справу не

лише зі спадщиною комунізму, а й зі спадщиною війни та насильства проти цивільного населення. Карін Дистард зазначає, що її висновки, хоч і не зовсім послідовні, однак показують, що вплив війни залишає за собою авторитарні цінності, які зберігаються кілька років після підписання мирної угоди¹⁶.

Британська дослідниця міжнародних відносин Анна Гетьманська та американський політолог Чагай М. Вайс досліджували вплив війни Судного дня на громадську думку та поведінку виборців в Ізраїлі. Використовуючи непередбачений спалах війни Судного дня, яка призвела до масової мобілізації ізраїльських військових резервів і перенесення восьмого виборчого циклу в Ізраїлі, дослідники зазначають, що війни та їхні жертви зменшують підтримку чинних лідерів і партій. Зокрема дослідження даних громадської думки демонструє, що після війни Судного дня респонденти повідомляють про нижчу прихильність лідерів, пов'язаних із війною, а також про нижчий намір голосувати за чинну партію. Дослідники припускають, що ці закономірності зумовлені, принаймні частково, зростаючою актуальністю зовнішньополітичних проблем, пов'язаних із миром і безпекою, і зменшенням значення, яке виборці надають внутрішнім соціальним та економічним політичним проблемам. Загалом, ці дані свідчать про те, що жертви у війні зменшують підтримку чинного уряду в контексті воєн, які ведуться за територію країни¹⁷.

Українська дослідниця Аліна Іовчева та професор Університету імені Коменського в Братиславі Девід Райхардт, досліджуючи демократичні цінності в Україні під час війни, виявили, що наразі в умовах війни українське суспільство перебуває у стані ціннісного транзиту. Зокрема під час повномасштабної війни з Росією в українців зріс рівень національної самосвідомості та культурного відокремлення, зросла пріоритетність і свободи, і безпеки, актуалізувались питання толерантності та рівності в контексті прав людини та громадянина,

¹⁶ Dyrstad K. Does civil war breed authoritarian values? An empirical study of Bosnia-Herzegovina, Kosovo and Croatia. Porto, 17-20 August 2011. P. 1–20. URL: https://www.researchgate.net/publication/254230337_Does_civil_war_breed_authoritarian_values_An_empirical_study_of_Bosnia-Herzegovina_Kosovo_and_Croatia (date of access: 04.06.2024).

¹⁷ Getmansky A., M. Weiss C. War and politics: how and why wars affect individual level attitudes and behaviors. 2020. 35 p. URL: <https://ic3jm.es/wp-content/uploads/2019/05/War-and-Politics.pdf> (date of access: 04.06.2024).

загострилось відчуття справедливості. Загалом, дослідники відзначають, що особливість ціннісної трансформації в українському суспільстві під час війни призвела до посилення демократичної ціннісної парадигми. Однак вони наголошують, що будь-які зміни під час військових конфліктів мають швидкий шоківий ефект, і за умови припинення бойових дій цей ефект може згаснути або навіть відступити¹⁸.

Політологи Лассе Лаустсен та Онората Мазепус й психологи Флоріан ван Левен, Генрікас Бартусевичюс та Марк ван Вугт під час повномасштабної російсько-української війни досліджували вподобання українців щодо політичного лідера в умовах збройного конфлікту з РФ. Результати показали чітку чутливість до конфлікту в уподобаннях українців у рисах політичних лідерів: хоча в середньому виявилися компетентність і теплота як важливіші риси лідера, аналіз між респондентами та на індивідуальному рівні серед респондентів показав, що вплив війни значно збільшує вподобання щодо домінуючих лідерів і зменшує переваги теплих і (меншою мірою) компетентних лідерів. Також дослідники виявили, що агресивна емоційна реакція на війну спонукає до переваг домінування лідера, а також до теплоти та компетентності. Таким чином, хоча війна й посилює вподобання громадян щодо домінування лідера та знижує вподобання щодо його компетентності та теплоти, домінування все ж залишається відносно менш важливою рисою. Дослідники припускають, що компетентність і теплота залишаються важливішими, тому що Україна є стороною конфлікту, яка зазнала нападу. У зв'язку з цим вони прогнозують, що майбутні дослідження можуть спробувати визначити відносну важливість рис лідера серед громадян, які по-різному знаходяться в конфліктах або війнах. Що стосується емоційних реакцій, то агресія, а не страх спонукають респондентів віддати перевагу домінуючим лідерам. Це свідчить про те, що громадяни обирають домінуючих лідерів через агресію, а не через потребу в захисті. Також

¹⁸Iovcheva A., Reichardt D. Democratic values in times of war: the case of Ukraine. *Acta de historia & politica: saeculum XXI*. 2023. P. 48–60. URL: https://www.researchgate.net/publication/375568883_Democratic_Values_in_Times_of_War_the_Case_of_Ukraine

агресивні емоції впливають на уподобання до теплоти та компетентності лідера. Такий дисонанс дослідники пояснюють статусом України як жертви, а не агресора у цій війні. Науковці припускають, що агресивні українці усвідомлюють, що для успіху української оборони потрібні міцні альянси із зовнішніми союзниками та що, здавалося б, теплий і компетентний лідер може сприяти розбудові таких альянсів¹⁹.

Проаналізувавши думки дослідників, які вивчали вплив війни на цінності та вподобання громадян помітні різні та в дечому протилежні результати. З одного боку Карін Дистард виявила, що внаслідок Югославських війн в усіх досліджених країнах досі переважають авторитарні цінності. З іншого ж боку Аліна Іовчева та Девід Райхардт дослідили, війна з Росією що призвела до посилення демократичної ціннісної парадигми серед українського суспільства та зростання пріоритетність і свободи, і безпеки. Цікавим також виглядає дослідження щодо вподобання лідера в умовах війни. Хоча російсько-українська війна й посирила вподобання громадян щодо домінування лідера та знизила їх вподобання щодо його компетентності та теплоти, домінування все ж залишається відносно менш важливою рисою.

Дивлячись на такі протилежні результати виникає припущення, що на цінності та орієнтації громадян може впливати формат війни. Крім цього, окрім формату війни, ймовірно у кожного суспільства різна реакція на військові дії. Тому в зв'язку з цим виникає потреба детальнішого самостійного аналізу впливу повномасштабної війни з Росією на зростання авторитарних настроїв в українському суспільстві.

¹⁹ Trait preferences for leaders during war: experimental and panel-based evidence from Ukraine 2022 / L. Laustsen et al. 20 p. URL: <https://osf.io/preprints/psyarxiv/y5mbp> (date of access: 04.06.2024).

РОЗДІЛ II. ЗАПИТ НА «СИЛЬНУ РУКУ» ТА ЗРОСТАННЯ АВТОРИТАРНИХ НАСТРОЇВ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ

2.1 Чому в українському суспільстві існує запит на «сильну руку»? Аналіз авторитарних тенденцій після здобуття незалежності

Україна – одна з небагатьох держав колишнього СРСР яка не скотилася до авторитаризму як Росія, Білорусь, Казахстан, чи Азербайджан, але й водночас не стала повністю демократичною, як країни Балтії. Протягом 33 років незалежності в державі зберігається гібридний тип політичного режиму, який «нахиляється» то в бік авторитаризму, то в бік автократії в залежності від особи президента, партій влади, внутрішніх та зовнішніх чинників тощо²⁰.

Спираючись на проаналізовані праці дослідників, під запитом на «сильну руку» буде розумітись мобілізація населення навколо владних інституцій (довіра до президента, парламенту, уряду, силових інституцій тощо), підтримка сильного лідера, а не демократії, підтримка втручання сильного лідера в діяльність уряду та парламенту, схвалення дій держави та готовність поступитися частиною власних прав та свобод задля безпеки.

У попередньо параграфі було визначено, що один з чинників виникнення запиту на «сильну руку» – відчуття уявної або ж реальної загрози. Протягом всього періоду незалежності суспільне та політичне життя України було доволі нестабільним: кризи, газові війни, масові протести тощо. Крім цього, з цих 33-х років незалежності протягом 10 Україна перебуває в стані війни з Росією, 2 з яких це повномасштабна війна. Такий довгий період військового конфлікту міг також вплинути на виникнення авторитарних тенденцій серед українців, як це було у випадку з громадянами колишньої Югославії, про що писала Карін

²⁰ Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991-2014) : монографія / Ю. В. Мацієвський. – Чернівці: Книги – XXI, 2016. – 552 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Matsiievskiyi_Yurii/U_pasttsi_hibrydnosti_zygzagy_transformatsii_politychnoh_o_rezhymu_v_Ukraini_1991-2014.pdf (дата звернення: 04.06.2024).

Дистард²¹. Тож варто проаналізувати показники протягом всього періоду незалежності, які могли б свідчити про те, чи виникав в українському суспільстві запит на «сильну руку» під час інших криз та загроз.

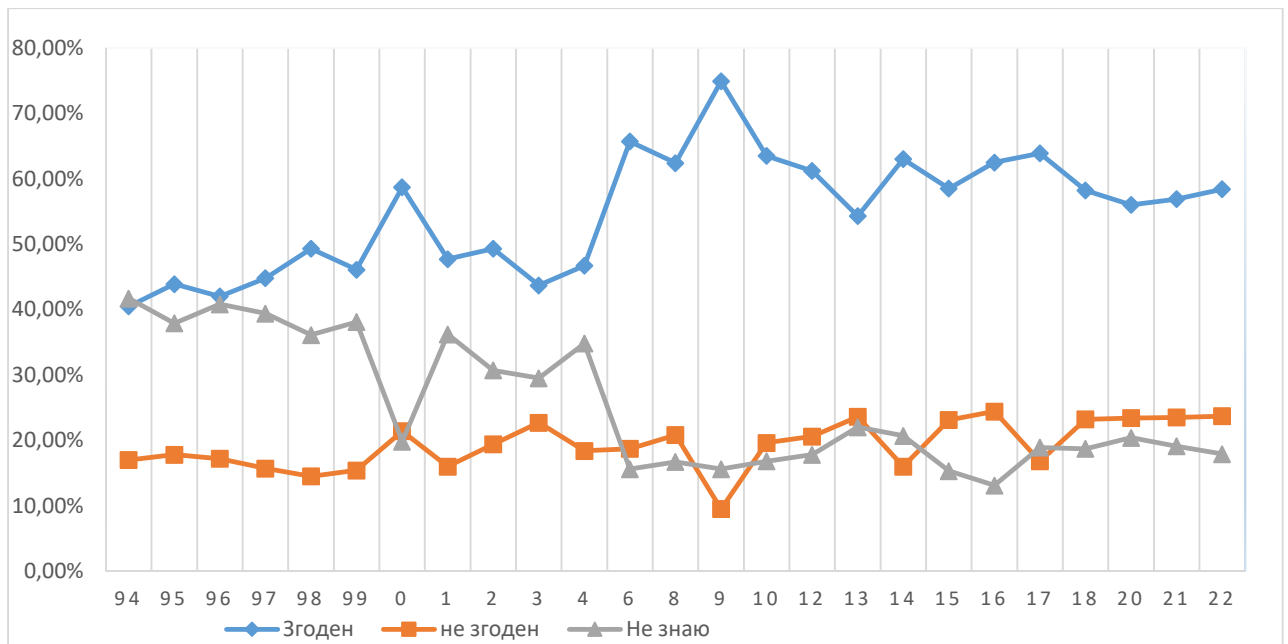
Для аналізу авторитарних тенденцій в українському суспільстві будуть використані дані опитувань Інституту соціології НАН України та Фонду «Демократичні ініціативи». Зокрема будуть використані дані досліджень щодо ставлення громадян до сильних лідерів, ставлення до демократії та авторитаризму, готовність громадян поступитися державі частиною власних прав в обмін на безпеку та добробут, ставлення громадян до ідеї втручання держави у їх забезпечення, рейтинг довіри до державних та силових інституцій (Президент, Уряд, Парламент, ЗСУ, поліція). Виходячи з гіпотези про те, що запит на «сильну руку» посилюється під час кризових періодів та соціально-політичних потрясінь зазначені показники будуть розглянуті у розрізі різних років в період незалежності. Тому суттєве відхилення показників від норми в котрийсь рік чи роки може слугувати підтвердженням зазначеної гіпотези. Крім цього, за допомогою методу кореляційного аналізу буде перевірено які показники найбільш впливають на посилення запиту на «сильну руку».

Якщо проаналізувати дані опитувань Інституту соціології НАН України та Фонду «Демократичні ініціативи» щодо ставлення українців до сильних лідерів, то можна помітити, що їх підтримка не є рівномірною. До 2000 року підтримка сильних лідерів не перевищувала 50%, однак в 2000-му різко піднялась до 58,7%. Далі, до 2006 року, підтримка знову знизилася й в зазначений рік дорівнювала 65,7%. Найбільш прихильне ставлення до сильних лідерів було в 2009 році, тоді таку думку висловлювали 74,9% громадян, далі підтримка має тенденцію до поступового зниження, однак періодично посилюється у 2014 та 2022 роках.

²¹ Dyrstad K. Does civil war breed authoritarian values? An empirical study of Bosnia-Herzegovina, Kosovo and Croatia. Porto, 17-20 August 2011. P. 1–20. URL: https://www.researchgate.net/publication/254230337_Does_civil_war_breed_authoritarian_values_An_empirical_study_of_Bosnia-Herzegovina_Kosovo_and_Croatia (date of access: 04.06.2024).

Таблиця 2.1

Динаміка відповідей респондентів на запитання «Чи згодні Ви, що кілька сильних лідерів можуть зробити для країни більше, ніж усі закони та дискусії?»

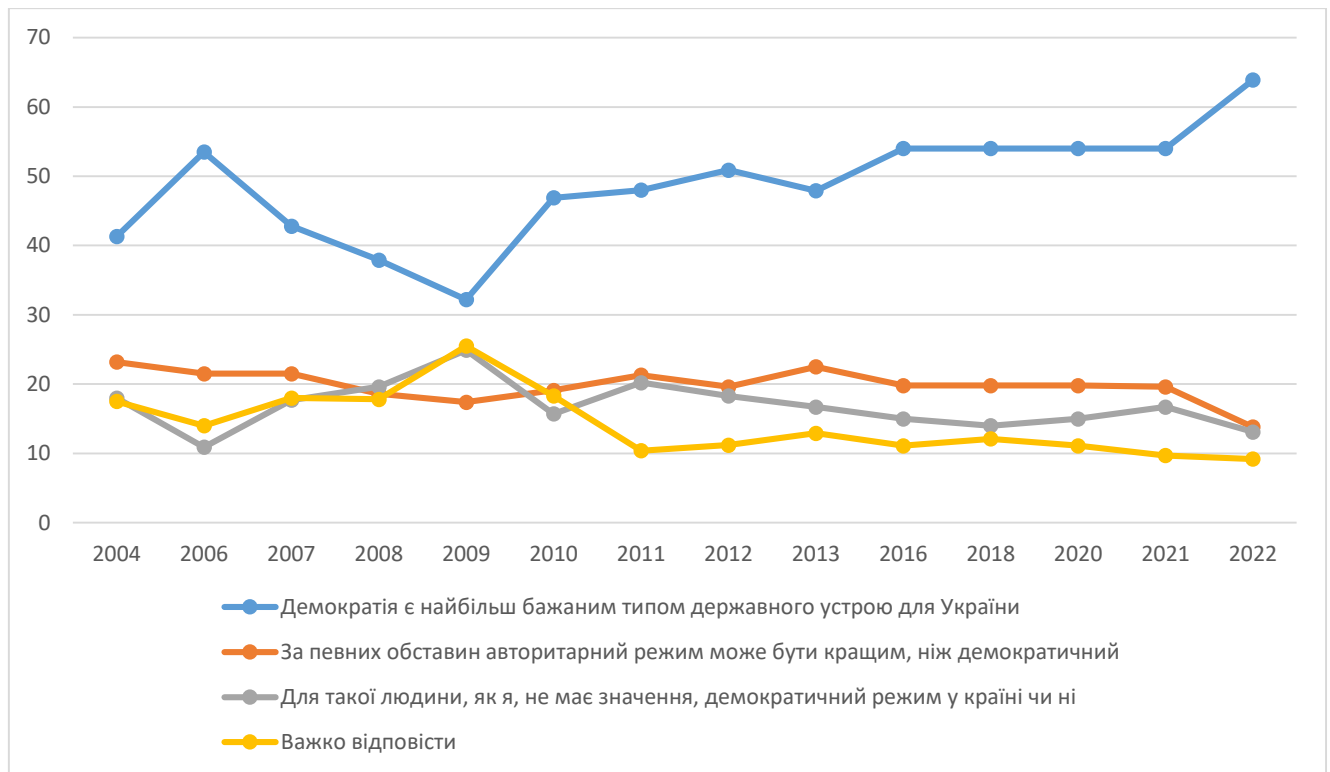

Джерело: складено автором на основі даних опитувань Інституту соціології НАН України та Фонду «Демократичні ініціативи».

Виходячи з цього графіка можна виділити умовних п'ять «піків», коли підтримка сильних лідерів суттєво відрізнялися від попередніх років. Це, зокрема: 2000, 2006, 2009, 2014 та 2022 роки. З цього можна зробити припущення, що в зазначені періоди відбулись якісь кардинальні потрясіння, які вплинули на думку респондентів. Однак для підтвердження гіпотези про те, що запит на «сильну руку» посилюється під час кризових періодів лише цього опитування недостатньо. Інше питання, яке зазвичай соціологи задають поруч з ставленням до сильних лідерів, стосується найбільш бажаної форми правління.

Таблиця 2.2

Динаміка відповідей респондентів на запитання про найбільш бажаний тип державного устрою

Джерело: складено автором на основі даних опитувань Фонду «Демократичні ініціативи».

Якщо ж проаналізувати динаміку відповідей громадян України на запитання щодо найбільш оптимальної форми правління та порівняти їх з ставленням до сильних лідерів, то помітні досить амбівалентні відповіді. З одного боку в українців існує стійке уявлення про те, що кілька сильних лідерів можуть зробити для країни більше, ніж усі закони та дискусії, а з іншого підтримка демократії значно вища за підтримку авторитаризму (зокрема підтримка автократії не перевищує 22,5% в найбільш «піковий» період) й з кожним роком зростає. Ще більш парадоксальним виглядає той факт, що підтримка демократії збільшується разом з підтримкою сильних лідерів. В один з «піків» підтримки сильних керівників – 2006 році спостерігались одні з найвищих показників підтримки демократії – 53,5%. Також найбільша підтримка демократії за весь період незалежності спостерігається вже під час

повномасштабної війни з Росією у 2022 році, хоча й в цей рік також зросла підтримка сильного керівництва. Єдиний збіг між посиленням підтримки сильних лідерів та зменшенням підтримки демократії простежується у 2009 році. Однак, варто зазначити, що попри зменшення підтримки демократичної системи підтримка автократії не зросла (вона була такою ж, як і в інші роки). Але в зазначений рік близько 50% респондентів відповіли «важко сказати» та «немає різниці». Дослідники, зокрема Юрій Мацієвський, пояснюють такі результати тим, що запит на сильного лідера є радше виявом «декларативної авторитарності», що пояснюється патерналістськими цінностями українців, поряд з якими існують і демократичні цінності. Як зазначає дослідник, ці змішані цінності гальмують рух України в бік авторитаризму, однак так само вони стримують рух до демократії²². Також Мацієвський відзначає, що підтримка сильного керівництва може свідчити про невдоволення тим, як функціонує демократія в Україні, особливо розчарування роботою основних державних інститутів, які пов'язані з політичною корупцією, відсутністю соціальної справедливості, а також з низькою політичною ефективністю – почуттям безпорадності та переконанням людей у тому, що їхня участь мало що змінить.

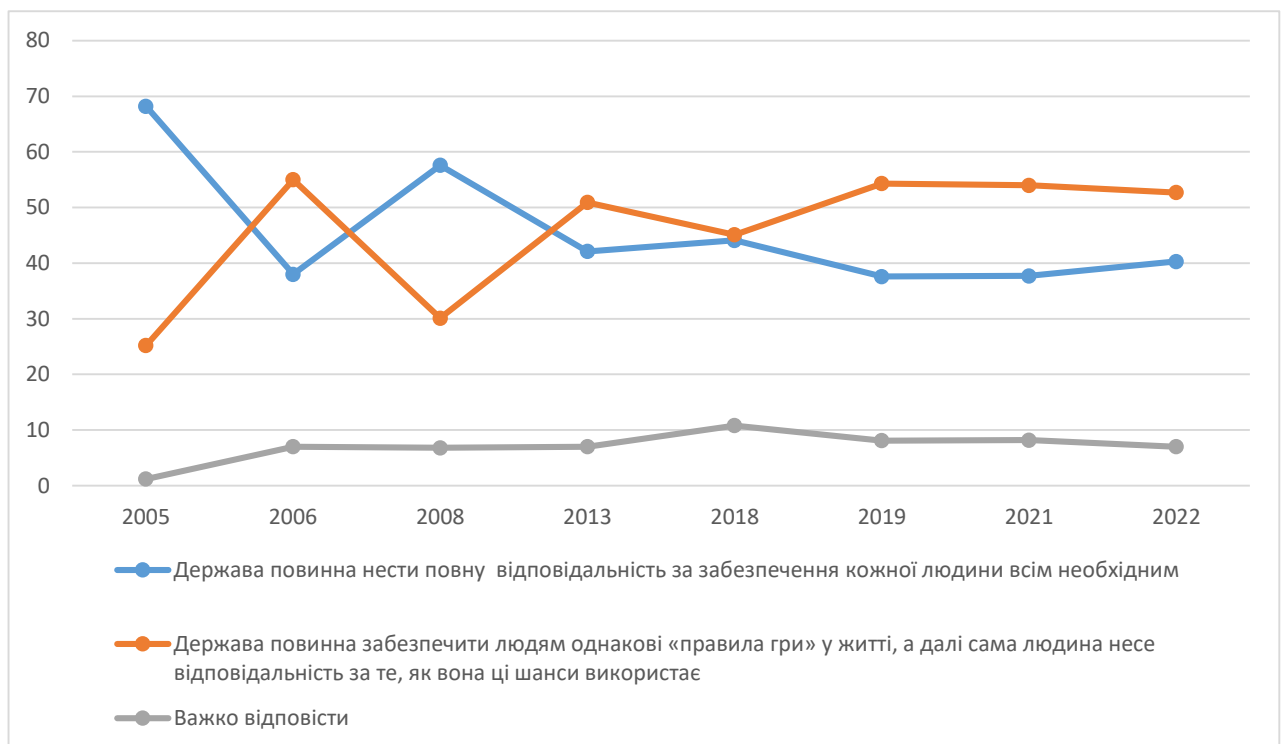
Підтвердженням тези про те, що підтримка сильного керівництва є радше виявом патерналістських цінностей громадян України є опитування, які були проведені Фондом «Демократичні ініціативи». В дослідженні респондентів запитували про те, яким чином мають складатися стосунки між державою та громадянином і протягом усього періоду незалежності було зафіксовано, що значна частина українців підтримує ідею про те що держава повинна нести повну відповідальність за забезпечення кожного індивіда усім необхідним (таку думку розділили від 37,6% до 68,2% громадян). Навіть попри те, що починаючи з 2013 року серед громадян України збільшується число тих, хто вважає, що держава повинна забезпечувати людям однакові «правила гри» (в цей період таких було

²² Мацієвський Ю. Змішані цінності та суспільні обмеження: чому запит на «сильну руку» не призведе до авторитаризму в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 4. С. 43–67. URL: <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2020-4/5.pdf> (дата звернення: 04.06.2024).

50,9%), а далі самі ж індивіди самі несуть відповідальність за те, як ці шанси використовують, все одно залишається значне число громадян, які підтримують ідею державного забезпечення (з 2013 року найбільша підтримка була в 2018 році – 44,1%, в 2019-2021 підтримка знизилась до 37,7%). Крім цього, вже під час повномасштабної війни з Росією у 2022 році число тих, хто вважає, що держава повинна нести відповідальність за забезпечення людей усім необхідним знову збільшується: 40,3% у 2022 проти 37,7% у 2021.

Таблиця 2.3

Динаміка відповідей респондентів на запитання про те, яким чином мають складатися відносини між державою та індивідом

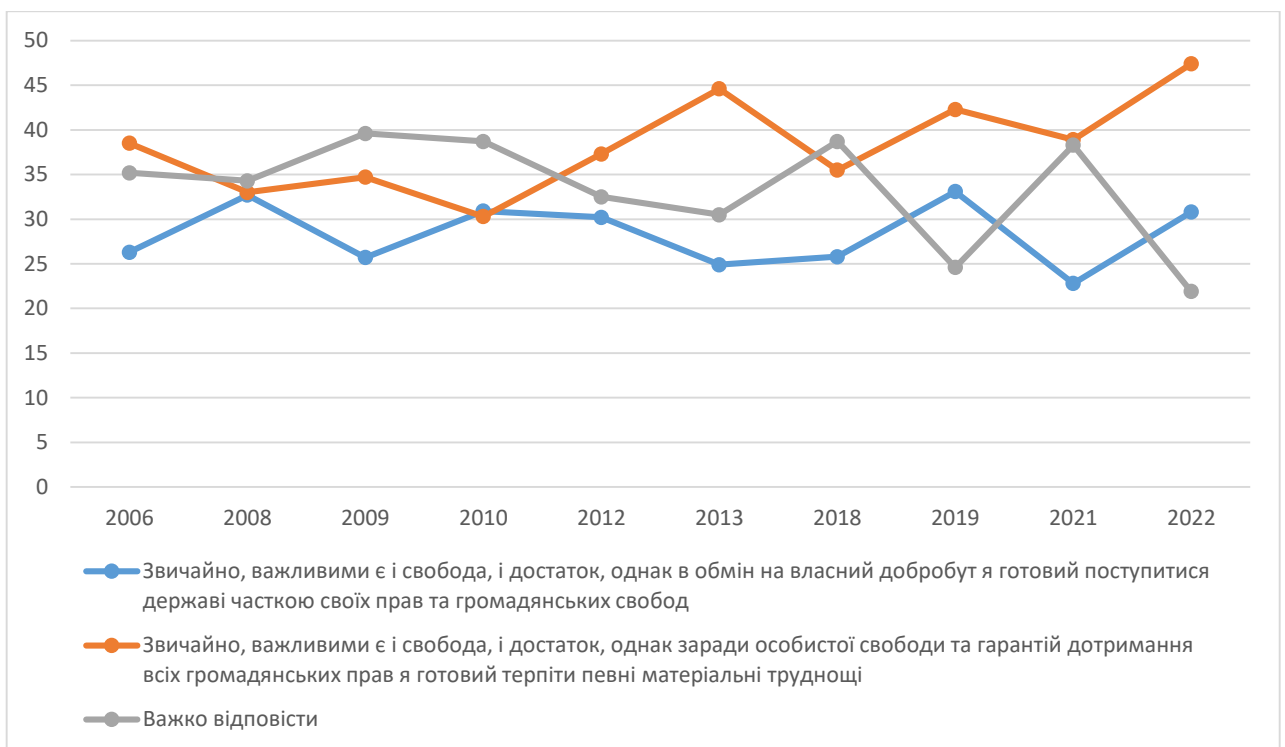
Джерело: складено автором на основі даних опитувань Фонду «Демократичні ініціативи».

Окрім патерналізму суть «авторитарних тенденцій» серед українців може пояснити також схильність поступитися державі в обмін на власний добробут. Традиційно поруч з ідеєю про те, що держава повинна нести повну відповідальність за забезпечення кожного індивіда усім необхідним від 22,8% до 32,7% громадян України, в залежності від конкретного року, готові поступитися частиною прав державі в обмін на добробут. Протягом усіх років незалежності

зберігався певний баланс між тими, хто готовий поступитися правами в обмін на добробут, хто готовий терпіти негаразди в обмін на дотримання прав та свобод та тими, хто не визначився. Крім цього, та чи інша відповідь критично не переважала іншу. Однак вже під час повномасштабної війни спостерігається і збільшення тих, хто готовий терпіти матеріальні труднощі в обмін на дотримання прав, і тих, хто готовий поступитися державі частиною прав в обмін на добробут.

Таблиця 2.4

Динаміка відповідей респондентів на запитання про те, чи готові вони поступитися державі частиною прав та свобод в обмін на добробут

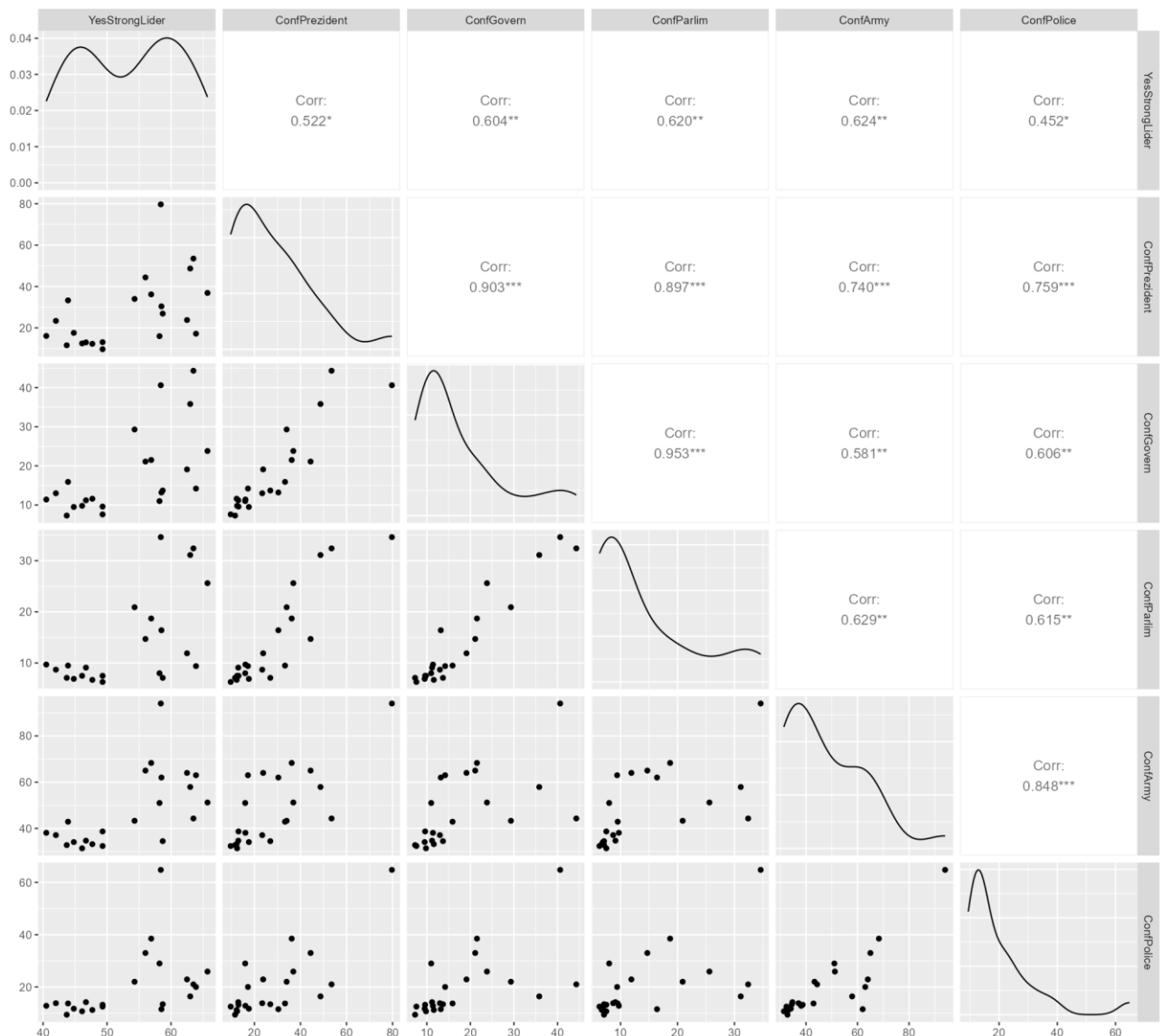
Джерело: складено автором на основі даних опитувань Фонду «Демократичні ініціативи».

Проаналізувавши ставлення громадян України до сильного керівництва, ставлення до демократії та авторитаризму, ставлення до ідеї обмеження прав та громадянських свобод в обмін на добробут, втручання держави у забезпечення громадян помітно, що лише один з цих показників може свідчити про те, що запит на «сильну руку» посилюється під час кризових періодів. Крім цього, лише

по динаміці ставлення громадян до сильних лідерів можна виділити певні періоди, в які відбулись кризи чи суспільні потрясіння та які вплинули на ставлення респондентів. Решта ж показників суттєво не відхиляється в ці періоди й іде врозрід з «піками» підтримки сильних лідерів. Також в «піки» підтримки сильного лідерства (2000, 2006, 2009, 2014, 2022) не спостерігається посилення підтримки авторитарної форми правління. Однак все ж на виділені роки справді припадають певні кардинальні зміни та соціально-політичні кризи. Зокрема у 2000 році відбувся «касетний скандал» та розпочалися акції протесту «Україна без Кучми». У 2006 році, за президентства Віктора Ющенка, в парламенті довгий час не могли сформувати коаліцію, також в цей рік розпочинається Газова війна з Росією. В 2009 році тривали Друга Газова війна з Росією, а в Україні посилюється економічна криза. Крім цього, у цей рік Юлія Тимошенко та Віктор Янукович планували провести конституційну реформу, яку тодішній президент Ющенко розцінював як спробу державного перевороту. 2014 року Україна оговтується після Революції гідності, а Росія анексує Крим та розпочинає війну на Донбасі. В 2022 році розпочнеться повномасштабна війна з Росією.

Виходячи з того, що лише один показник (підтримка ідеї сильного лідера) посилюється під час кризових періодів, решта ж суттєво не відхиляються, що дозволяє зробити припущення, що на настрої українців впливає їх ставлення до осіб та інституцій. Для перевірки цієї гіпотези був проведений кореляційний аналіз, де залежна змінна (Y) – підтримка громадянами сильного керівництва (ствердна відповідь на те, згодні Ви, що кілька сильних лідерів можуть зробити для країни більше, ніж усі закони та дискусії?), незалежна (X) – довіра до інституцій.

Рисунок 2.1

Виходячи з отриманих результатів можна стверджувати, що довіра до Президента, Уряду, Верховної Ради, Збройних сил, впливає на підтримку сильного лідерства. Зв'язок між довірою до поліції та посиленням підтримки сильного лідера хоча й трохи нижчий ніж в зазначених інституцій, однак також існує та не виходить за межі аналізу (див. додаток Д).

Також, щоб перевірити гіпотезу про те, чи дійсно саме довіра до осіб та інституцій впливає на підтримку сильного лідерства був проведений кореляційний аналіз між ставленням до демократії як найкращої форми правління (X) та підтримкою сильних лідерів (Y). У цьому випадку помітний досить слабкий та обернений зв'язок (див. додаток Е). З графіка стає зрозумілим, що зі збільшенням підтримки сильного лідера ставлення до демократії як

найбільш бажаної форми правління зменшується. Однак цей зв'язок не є значущим, на відміну від попереднього аналізу між довірою до інституцій та ставленням до сильного лідерства.

Також на збільшення підтримки сильного лідерства не впливає те, у якому напрямку рухаються справи в країні. Як і в випадку з ставленням до демократії як найкращої форми правління помірний обернений зв'язок: якщо громадяни вважають, що справи в країні рухаються в правильному напрямку, то зростає підтримка сильного лідера. Однак, як і в попередньому аналізі, цей зв'язок є слабким та незначним (див. додаток Є).

Проаналізувавши показники, які могли свідчити про те, що запит на «сильну руку» посилюється під час кризових періодів та соціально-політичних потрясінь маємо такі результати:

1. Лише один з проаналізованих показників (відповідь респондентів на запитання про те, чи кілька сильних лідерів можуть зробити для країни більше, ніж усі закони та дискусії) суттєво зростав у різні періоди незалежності;
2. Решта ж показників (ставлення до демократії та авторитаризму, готовність поступитися державі частиною власних прав в обмін на добробут, ідея щодо забезпечення державою індивіда усім необхідним) суттєво не зростали чи зменшувались протягом незалежності;
3. Попри зростання у різні роки підтримки сильного керівництва підтримка авторитаризму у ці періоди не збільшувалась.

Провівши кореляційний аналізи було виявлено, що зі зростанням довіри до інституцій (Президент, Уряд, Парламент, ЗСУ, поліція) зростає й підтримка сильного лідерства. Зв'язку ж між ставлення до демократії, рухом країни у правильному напрямку та зростанням підтримки сильного лідерства не було виявлено. На основі цього аналізу можна стверджувати, що в громадян України справді зростає запит на «сильну руку» під час кризових періодів. Зокрема в роки, коли був «пік» підтримки сильного керівництва був «касетний скандал» та акції протесту «Україна без Кучми» (2000), Газова війна з Росією та парламентська криза (2006, Друга Газова війна з Росією, економічна криза та

невдала конституційна реформа Тимошенко і Януковича (2009), анексія Росією Криму та війна на Донбасі (2014), повномасштабна війна з Росією (2022). Однак те, що немає зв'язку між збільшенням підтримки сильного керівництва та менш прихильним ставленням до демократії, але є кореляція між довірою до інституцій та підтримкою сильного керівництва може говорити про персоніфіковане бачення українцями політики. Таке персоніфіковане бачення також може пояснити й те, чому підтримка авторитаризму та патерналізму не зростає у кризові періоди. Крім цього, якщо відштовхуватись від пояснень дослідників, зростання довіри до інституцій влади та підтримка сильного керівництва може свідчити про активацію авторитарних схильностей, викликаних війною. Що важливо, пишучи про авторитаризм та авторитарні схильності, дослідники (зокрема Хетерінгтон і Сухей) мали на увазі не тип політичного режиму, а цінності та орієнтації громадян. Тож зростання підтримки сильного керівництва та довіра до інституцій влади у кризові періоди виглядає цілком логічною і не виходить за межі аналізу.

2.2 Аналіз соціальних чинників, які вказують на ймовірність зростання авторитарних настроїв

В попередньому параграфі було показано, що запит на «сильну руку» в українському суспільстві зростає під час кризових періодів. Зокрема було підтверджено, що під час соціально-політичних потрясінь громадяни гуртуються навколо політичних інституцій (Президент, Парламент, Уряд, Збройні сили, поліція) і через це, своєю чергою, зростає й підтримка сильного лідерства. Однак попри зростання в кризові періоди підтримки сильного керівництва запит на авторитаризм не зростає, а в деяких роках (як у 2022) поруч з підтримкою сильних лідерів зростає рівень підтримки демократії. Нагадаємо, що авторитаризм можна розуміти як тип політичного режиму і як набір певних цінностей та орієнтацій громадян. Тож окрім запиту на «сильну руку» варто проаналізувати й інші показники, щоб з'ясувати чи в умовах війни в українському суспільстві існує ймовірність сповзання до авторитаризму.

Для характеристики поняття «авторитаризм» буде використане визначення політологів Рональда Інглахарта та Піппа Норріс. Дослідники визначають авторитаризм як набір цінностей, що віддають перевагу колективній безпеці групи за рахунок індивідуальної автономії. Вони наголошують, що страх стимулює громадян до пошуку колективної безпеки, навіть якщо для цього доведеться пожертвувати особистими свободами²³. Крім цього, це визначення авторитаризму містить три важливі компоненти:

1. Наголос на важливості безпеки від ризиків, нестабільності та безладу;
2. Домінування традиційних цінностей і захисту звичного життя групи;
3. Покірність сильним лідерам, які захищають групу та її звичаї.

Для визначення соціальних чинників, які вказують на ймовірність зростання авторитарних настроїв серед населення України ці три компоненти

²³ Norris P., Inglehart R. Cultural backlash: Trump, Brexit, and the Rise of Authoritarian Populism. New York : Cambridge University Press, 2018. 540 p. URL: <https://www.pippanorris.com/cultural-backlash-1> (date of access: 04.06.2024).

будуть порівняні з відповідними опитуваннями World Values Survey. Зокрема якщо відповідне питання задавали респондентам протягом декількох років, то до уваги будуть взяті усі хвили, в які входила Україна (1996, 1999, 2006, 2008, 2011, 2020 роки). Однак оскільки під час повномасштабної війни Україна не входила до нової хвилі досліджень World Values Survey, то дані в період з 2022 по 2024 рік будуть використанні з досліджень українських соціологічних служб. Питання ж для порівняння з першим компонентом (наголос на важливості безпеки від ризиків, нестабільності та безладу) будуть стосуватися ставлення до мігрантів та іноземних працівників, людей іншої національності та людей, які розмовляють іншою мовою. Порівняння з другим компонентом (домінування традиційних цінностей і захисту звичного життя групи): питання щодо пріоритетності свободи та безпеки, свободи та рівності. Порівняння з третім компонентом (покірність сильним лідерам, які захищають групу та її звичаї): питання щодо уявлення громадянина про вплив на хід свого життя (в якій мірі, як Вам здається, Ви впливаєте на хід свого життя?), ставлення до політичної системи з сильним лідером, якого не обмежують ні парламент, ні уряд, ні вибори, ставлення до демократичної політичної системи, ставлення до авторитаризму.

Під час останньої хвилі Світового дослідження цінностей, до якої входила Україна, помітне зростання небажання українців жити по сусідству з іммігрантами та іноземними працівниками. Так, у 2020 році 27,1% українців не бажали жити по сусідству з мігрантами. У 2011 та 2006 році таких було 19%²⁴. Окрім цього, у 2020 зросло число громадян України, які не бажають жити з людьми, які розмовляють іншою мовою. Таких у 2020 році було 25,9%, у 2011 - 12%, 2006 – 10%. Разом з тим, зросло й число українців, які не бажають жити по сусідству з людьми іншої національності. Якщо у 2006 і 2011 роках таких було 12% та 17% відповідно, то у 2020 число таких громадян зросло до 24,8%. Окрім цього, у 2020 році серед українців знизився рівень довіри до людей іншої національності. Якщо у 2011 році їм довіряли 52,4%, то у 2020 49,6%.

²⁴ Світове дослідження цінностей 2020 в Україні / А. Любов та ін. Київ : Укр. центр європ. політики, 2020. 216 с. URL: https://ucerp.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS_UA_2020_report_WEB.pdf (дата звернення: 04.06.2024).

В період повномасштабної війни важко простежити зміни усіх перелічених показників, оскільки відповідні дослідження або не проводились, або формулювання питань відрізняється від Світового дослідження цінностей. Однак якщо взяти до уваги дослідження КМІСу за 2023 рік, де респондентів запитували про їх ставлення до російськомовних громадян України та порівняти з відповідним питанням WVS (небажання жити по сусідству з людьми, які розмовляють іншою мовою), то тут помітне цілком нормальне ставлення. Індекс соціальної дистанції 3.83, що нижче середньої, готові допустити їх в своє оточення 43%, стільки ж погоджуються, що вони мають жити в Україні (разом 86%). Ксенофобне ставлення до них мають 14%. Щодо ставлення до громадян України, які є росіянами за національністю (порівняння з питанням WVS про небажання жити поруч з людьми іншої національності), то індекс соціальної дистанції досить високий – 4,71. Готові допустити їх у своє оточення лише 29%, а 35% погоджуються, що вони мають жити в Україні (разом 64%). Ксенофобне ставлення до них мають 36%. В порівнянні з 2020 роком під час повномасштабної війни з Росією серед українців також знизився рівень довіри до людей іншої національності. Згідно з даними опитувань соціологічної групи «Рейтинг», у 2023 році 34% українців відповіли, що людям іншої національності можна довіряти²⁵.

В питанні пріоритетності свободи та безпеки у 2020 році 65,9% українців вважають більш важливою останню. Пріоритет же свободі віддає 29,5% громадян України. За необхідності вибрати, що є важливішим – свобода або рівність, дві третини опитаних громадян України вибирають свободу (63,7%), рівність обрали 27,6% респондентів²⁶.

Під час повномасштабної війни пріоритетність свободи над безпекою зросла. Так, у 2022 році 55,8% респондентів ставлять пріоритет безпеки вище над

²⁵ Соціологічна група «Рейтинг». Невидимий клей: дослідження соціального капіталу в Україні. Київ, 2023. 46 с. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/report_ua_fin.pdf (дата звернення: 04.06.2024).

²⁶ Світове дослідження цінностей 2020 в Україні / А. Любов та ін. Київ : Укр. центр європ. політики, 2020. 216 с. URL: https://ucerp.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS_UA_2020_report_WEB.pdf (дата звернення: 04.06.2024).

свободою, а 43,6% – навпаки – свободи над безпекою. У 2023 році пріоритет безпеки над свободою ставлять 54,5% громадян, свободи над безпекою – 44,1%²⁷. За необхідності вибирати, що є важливішим – свобода чи рівність, 75% опитаних у 2023 році обрали свободу (у 2022 таких було 71%).

Що стосується уявлення громадянина про вплив на хід свого життя, то у 2020 році 45,7% опитаних українців заявили, що впливають на хід свого життя, не впливають – 18,8%. Цей показник збільшився порівняно з 1996 роком, коли про це заявляла третина (32% не впливають, 27% впливають) респондентів. Протягом наступних 10 років, ситуація дещо покращувалася та у 2006 році кількість тих, хто вважав, що ніяк не впливає на своє життя, була найнижчою за останні 24 роки – 17%. Частка тих, хто вважав, що незалежність у виборі та визначенні власного життєвого шляху була найвищою у 2006 та 2011 роках – 55% та 52% відповідно. Середній показник у 2020 році за 10-бальною шкалою був 6,2²⁸.

Під час повномасштабної війни оцінка українців, щодо уявлення про вплив на хід свого життя дещо знизилась. Якщо у 2020 році за 10-бальною шкалою вона була 6,2, то в 2022 році ця оцінка знизилась до 5,8. Однак у 2023 році підвищилась до 6,0²⁹.

Оцінка ж різних політичних систем в Україні змінилася з 2011 до 2020 року. Демократична політична система має першість за оцінками «дуже добра/добра» для управління Україною, однак її підтримка знизилась з 85,3% у 2011 до 81,9% у 2020 (без урахування відповідей «важко сказати»). На другому місці за популярністю політична система з сильним лідером, якого не обмежують ні уряд, ні вибори – таку систему підтримує дві третини опитаних громадян України (67,9%), однак це менше, ніж у 2011 (71,3%). Хоча у Світовому

²⁷ Суспільно-політичні орієнтації громадян України (травень 2023р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/suspilnopolitychni-orientatsii-gromadian-ukrainy-traven-2023r> (дата звернення: 04.06.2024).

²⁸ Світове дослідження цінностей 2020 в Україні / А. Любов та ін. Київ : Укр. центр європ. політики, 2020. 216 с. URL: https://ucerp.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS_UA_2020_report_WEB.pdf (дата звернення: 04.06.2024).

²⁹ Суспільно-політичні орієнтації громадян України (травень 2023р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/suspilnopolitychni-orientatsii-gromadian-ukrainy-traven-2023r> (дата звернення: 04.06.2024).

дослідженні цінностей не було запитання щодо авторитарної форми правління, однак якщо поглянути на дані опитувань українських соціологів, то підтримка автократії протягом всього періоду незалежності України не перевищувала 23,2%. Крім цього, згідно з даними опитування Фонду «Демократичні ініціативи», починаючи з 2013 року підтримка авторитаризму поступово знижується. Якщо у 2013 році авторитаризм за певних обставин вважали кращим ніж демократію 22,5% громадян, то у 2021 таких було 19,6% (див. таблиця 2.2).

За даними опитувань українських соціологів, що проводились у 2022 році, (після початку повномасштабної російсько-української війни) частка тих, хто підтримує демократію як найкращу форму правління була на рівні 64-68%, а частка тих, хто підтримував авторитарну форму правління – 13,8-11,5% (за даними Фонду «Демократичні ініціативи» у 2022 році 64% підтримували демократію як найкращу форму правління, 13,8% – авторитаризм. За даними Центру Разумкова демократію підтримували 68%, авторитаризм – 11,5%). У травні 2023, за даними Центру Разумкова, частка прихильників демократичного режиму зросла ще більше – до 73%, а частка прихильників авторитаризму зменшилася до 9,5%. Також під час повномасштабної війни зросла і сумарна підтримка демократії. У 2023 році 93% громадян вважали її найкращою формою правління³⁰.

Якщо ж порівнювати дані Світового дослідження цінностей з результатами опитувань Центру Разумкова, то рівень підтримки сильного керівництва також знизився. У 2020 році таку систему вважали «дуже хорошою» та «швидше хорошою» 67,9% громадян України, а у 2022 – 67,7%, у 2023 – 62,2%. Однак якщо брати до уваги дані в динаміці лише від Фонду «Демократичні ініціативи», то рівень підтримки сильного керівництва навпаки зріс під час повномасштабної війни – 58,4% у 2022 році, проти 2021 у 56,9% (див. таблиця 2.1).

Проаналізувавши соціальні чинники, які вказують на ймовірність зростання авторитарних настроїв маємо такі результати:

³⁰ Суспільно-політичні орієнтації громадян України (травень 2023р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/suspilnopolitychni-orientatsii-gromadian-ukrainy-traven-2023r> (дата звернення: 04.06.2024).

1. З 2006 року, коли українців вперше запитували про небажання жити поруч з людьми певної категорії, помітне зростання небажання жити по сусідству з іммігрантами та іноземними працівниками (27,1% у 2020), з людьми, які розмовляють іншою мовою (25,9% у 2020), з людьми іншої національності (24,8% у 2020). Окрім цього, у 2020 році серед українців знизився рівень довіри до людей іншої національності. Якщо у 2011 році їм довіряли 52,4%, то у 2020 49,6%. Відповідних опитувань, які стосувались небажання жити по сусідству з мігрантами та іноземними працівниками під час повномасштабної війни не було знайдено. Однак якщо взяти до уваги опитування, де респондентів запитували про їх ставлення до російськомовних українців (питання WVS про небажання жити по сусідству з людьми, які розмовляють іншою мовою) та росіян, які живуть в Україні (питання WVS про небажання жити поруч з людьми іншої національності), то маємо протилежні результати. Якщо у 2020 році 25,9% респондентів не бажали жити по сусідству з людьми, які розмовляють іншою мовою, то в 2023 ксенофобне ставлення до них мають 14%. При цьому рівень соціальної дистанції нижче середнього. Однак якщо в 2020 році 24,8% українців не бажали жити по сусідству з людьми іншої національності, то у 2023 ксенофобне ставлення до росіян, які живуть в Україні знаходиться на рівні 36%, а рівень соціальної дистанції високий. Разом з тим зросла й в загальному недовіра до людей іншої національності. Якщо в 2020 році цій категорії населення довіряли 49,6% респондентів, то в 2023 – 34%;

2. Під час повномасштабної війни пріоритетність свободи над безпекою зросла. При чому ріст збільшився як в порівнянні з довоєнними показниками, так і в порівнянні 2022 року з 2023. Аналогічно зросла і пріоритетність свободи над рівністю;

3. Під час повномасштабної війни оцінка українців, щодо уявлення про вплив на хід свого життя дещо знизилась. Якщо у 2020 році за 10-бальною шкалою вона була 6,2, то в 2022 році ця оцінка знизилась до 5,8. Однак у 2023 році підвищилась до 6,0. Водночас під час повномасштабної війни зросла і сумарна підтримка демократії, а підтримка авторитаризму знизилась. Якщо у

2020 році демократію вважали найкращою формою правління 81,9% респондентів, то в 2023 – 93%. Рівень ж підтримки авторитаризму знизився з 19,6% у 2021 до 9,5%. Якщо порівнювати дані Світового дослідження цінностей з даними Центру Разумкова, то рівень підтримки сильного керівництва під час повномасштабної війни скоротився. Однак якщо брати до уваги дані в динаміці лише від Фонду «Демократичні ініціативи», то рівень підтримки сильного керівництва навпаки зріс.

Відштовхуючись від цих результатів можна стверджувати, що авторитарні настрої не лише не зросли під час повномасштабної війни, а й в деяких аспектах знизились. Водночас попри підтримку демократії серед українців помітний ріст ксенофобії щодо людей іншої національності та росіян, які живуть в Україні. Однак таке ставлення може бути викликане війною та в цілому погіршенням ставлення до Росії, а не проявом авторитарних настроїв. Що важливо, рівень ксенофобії щодо російськомовних в умовах війни знизився, в порівнянні з довоєнними показниками.

2.3 Аналіз соціальних чинників, які стримують рух України до авторитаризму

Науковці, які досліджують політичний режим України та ймовірність руху країни до авторитаризму зазначають, що в українському суспільстві існує ряд запобіжників, які стримують скочування до автократії. Юрій Мацієвський, зокрема, стверджує, що загроза авторитаризму сильно перебільшена, а жоден з сучасних різновидів авторитаризму в постмайданній Україні неможливий³¹. Дослідник зазначає, що в Україні сформувалися щонайменше три групи чинників, які стоять на заваді авторитаризму. Це, зокрема, структурні, інституційні та соціокультурні чинники. Однак, варто розуміти, що війна значно впливає на настрої та емоції громадян, а запровадження воєнного стану сильно розширює владні повноваження. Тому важливо дослідити, чи є ці чинники, які виділяє Мацієвський, в час повномасштабної війни значущими.

До структурних, тобто тих, що вкорінені у суспільстві та політичній системі, дослідник відносить: низьку легітимність керівництва, поганий стан економіки, регіональні відмінності, низький репресивний потенціал держави, фрагментовану структуру еліт, відносну слабкість «партії влади», зростання зв'язків із Заходом. До інституційних належать напівпрезидентська форма правління та усталений гібридний режим, а до соціокультурних – відсутність харизматичних лідерів, об'єднавчої ідеології, а також досвід трьох хвиль антиавторитарних протестів в Україні (1990, 2004, 2014 років). Ці чинники будуть порівняні з результатами соціологічних досліджень, а також з діями держави в період повномасштабної війни. Однак важливо зазначити, що в аналізі не буде розглянуто стан економіки та зв'язки з Заходом. Оскільки з одного боку очевидно, що в час війни економіка буде перебувати в поганому стані через збільшення військових витрат й через безпосередню загрозу знищення з боку РФ, а з іншого боку важко прослідкувати наскільки в умовах війни вона може

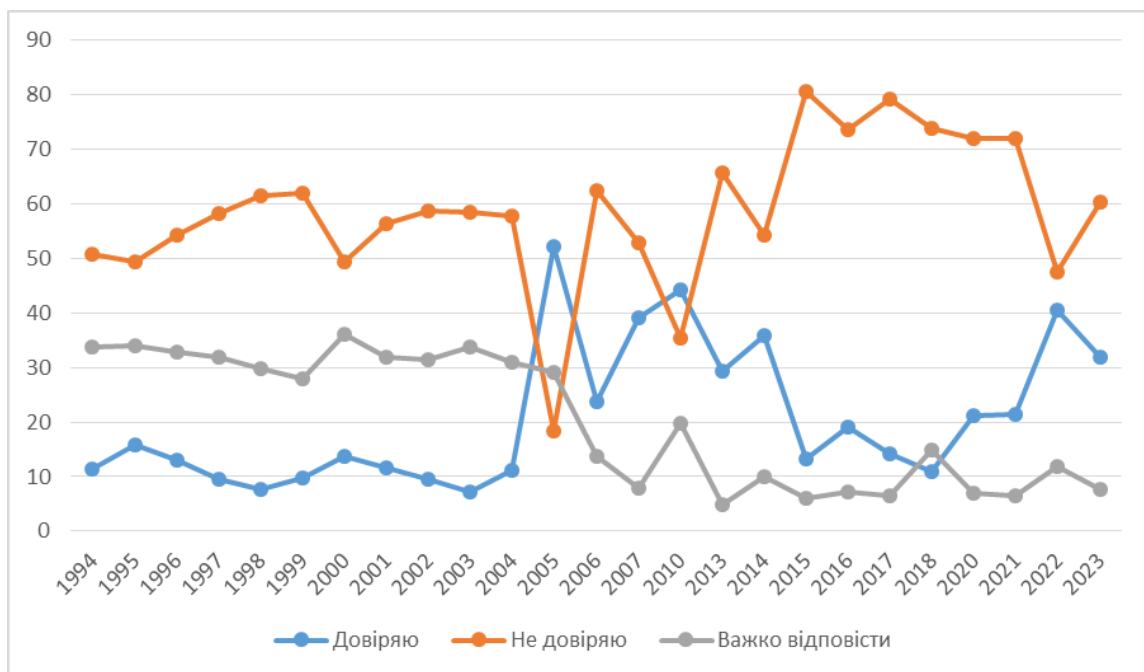
³¹ Мацієвський Ю. Змішані цінності та суспільні обмеження: чому запит на «сильну руку» не призведе до авторитаризму в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 4. С. 43–67. URL: <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2020-4/5.pdf> (дата звернення: 04.06.2024).

виступати в ролі запобіжника від скочування до авторитаризму. Зростання зв'язків з Заходом під час повномасштабної війни також виглядає цілком логічним та очевидним, однак як і у випадку з економікою важко прослідкувати наскільки цей чинник може виступати в ролі запобіжника в період збройного конфлікту в порівнянні з попередніми роками.

Як було зазначено раніше, у період соціально-політичних криз в українських громадян зростає підтримка владних інституцій. Однак так само українці й швидко розчаровуються в інституціях, що виражається у недовірі та втраті легітимності влади. Крім цього, в українців традиційно низька довіра до Уряду та Верховної Ради й навіть у кризові періоди (в тому числі й під час повномасштабної війни з РФ) рейтинг недовіри вищий за рейтинг довіри (див. таблиця 2.5 та 2.6).

Таблиця 2.5

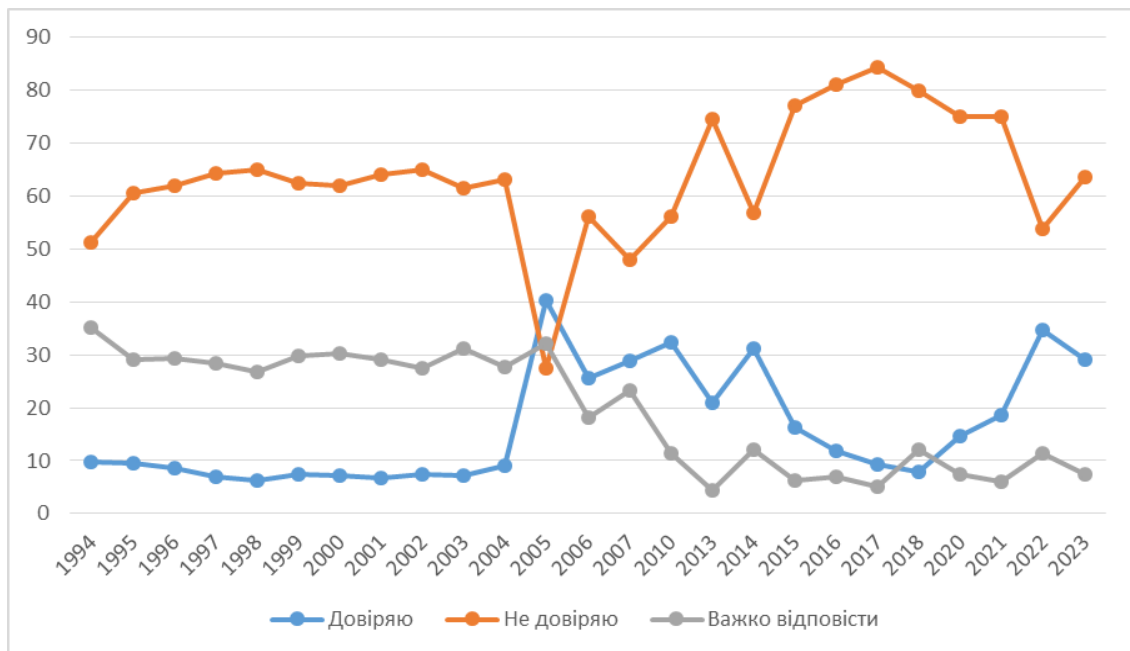
Рейтинг довіри до Уряду з 1994 року

Джерело: складено автором на основі даних опитувань Фонду «Демократичні ініціативи».

Таблиця 2.6

Рейтинг довіри до Верховної Ради з 1994 року

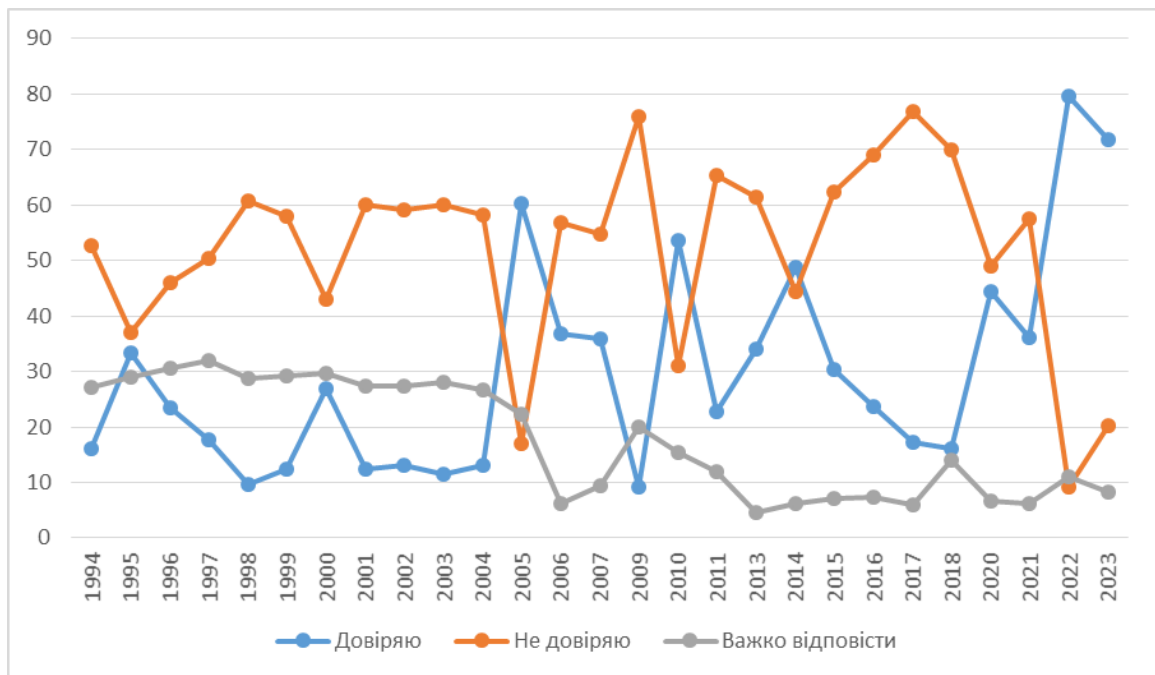

Джерело: складено автором на основі даних опитувань Фонду «Демократичні ініціативи».

На відміну від Уряду та Парламенту у Президента Україна зазвичай значно вищий рейтинг, і в кризові періоди рейтинг довіри перевищує недовіри. Однак все ж до повномасштабної війни «пік підтримки» президента (коли оцінка «довіряю» перевищує «не довіряю») зберігався лише протягом одного року (див. таблиця 2.7). В період же 2022-2023 року у Володимира Зеленського зберігається підтримка у понад 70% (79,7% у 2022, 71,7% у 2023). Згідно ж з даними опитувань КМІСу, в лютому 2024 року довіра президенту становить 64%. Помітно, що з часом рівень довіри знижується, однак і надалі залишається високим. Окрім цього, в період повномасштабної війни, вперше за історію України, рейтинг президента не впав протягом одного року, а залишається стабільним протягом декількох років.

Таблиця 2.7

Рейтинг довіри до Президента з 1994 року

Джерело: складено автором на основі даних опитувань Фонду «Демократичні ініціативи».

Окрім високого рейтингу довіри до президента протягом двох років повномасштабної війни, про його легітимність говорить також консенсус серед громадян щодо відсутності потреби у виборах президента під час війни. Переважна більшість українців – 69%, вважають, що Володимир Зеленський має працювати на посаді президента до кінця воєнного стану. Вважають, що варто провести вибори – 15% (з них 4% говорять про призупинення воєнного стану та 11% – за внесення змін до відповідних законів і проведення виборів під час воєнного стану). Також є 10%, які підтримують варіант, згідно з яким у травні 2024 року В. Зеленський складає свої повноваження і до обрання нового Президента його повноваження буде виконувати Голова Верховної Ради³².

Говорячи про регіональні відмінності Юрій Мацієвський стверджує, що автократи мають значні труднощі з консолідацією влади у регіонально і

³² Сприйняття потреби у виборах Президента. *КМІС*. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1371&page=5> (дата звернення: 04.06.2024).

культурно розділених суспільствах³³. Він зазначає, що Віктор Янукович став президентом завдяки переважній підтримці виборців південно-східних областей, але на Заході та в Центрі країни він зіткнувся з серйозною опозицією. На думку дослідника, регіональні та ідеологічні поділи перешкоджають формуванню об'єднаної еліти – важливого чинника консолідації будь-якого режиму. Крім цього, Мацієвський зазначає, що фрагментація еліт зберігається й після Революції 2014 року, а головні лінії поділу проходить між реформаторами та анти реформаторами у парламенті, а також між олігархами при владі та олігархами в опозиції, які лише міняються місцями. Схожу думку розділяє й Олександр Резнік. За словами дослідника, станом на 2017 рік найбільше тих, хто погоджується з авторитарним врядуванням, спостерігається серед мешканців західного регіону, найменше – серед мешканців півдня. Відповідно між цими регіонами зберігається суттєва поляризація у кількості тих, хто не погоджується з авторитарним врядуванням³⁴. Резнік також відмічає, що після перемоги на президентських виборах Януковича тенденція була зворотною, коли більше «авторитаристів» було на півдні (64,7 %) і сході (70,4 %), ніж на заході (61,6 %) і в центрі (57,7 %). На думку дослідника, тут йдеться про соціально-психологічне явище, коли прихильники електорального переможця прагнуть посилення влади, а прихильники опозиційних сил – послаблення.

Попри запровадження воєнного стану та розширення повноважень центральної влади, роль регіонів, згідно зі звітом Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД), залишається значущою³⁵. Експерти зазначають, що в умовах кризи загальнонаціональних парламентських політичних партій завжди має місце посилення регіональних партійних проєктів. Але головним є той факт, що наразі відбувається переміщення громадської та політичної

³³ Мацієвський Ю. Змішані цінності та суспільні обмеження: чому запит на «сильну руку» не призведе до авторитаризму в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 4. С. 43–67. URL: <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2020-4/5.pdf> (дата звернення: 04.06.2024).

³⁴ Резнік О. Декларативна авторитарність масової свідомості українців: реальні та фіктивні загрози демократії. *Агора*. 2017. Т. 19, № 20. С. 26–31. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/book/reznik.o.s/reznik_agora_v19.pdf.

³⁵ Павленко І. Політична система України в умовах війни. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/politychna-systema-ukrayiny-v-umovakh-viynu> (дата звернення: 04.06.2024).

активності із центру в області. Показовими також є дані КМІСу, де за жовтень 2023 року рівень підтримки місцевої влади залишався стабільним протягом одного року (і у 2023, і у 2022) – 50%³⁶. Водночас попри стабільний рівень довіри до місцевої влади, рейтинги довіри до Уряду та Верховної Ради, згідно опитувань КМІСу, за рік знизились з 74% до 39% та з 58% до 21% відповідно.

Підтримка сильних лідерів як до повномасштабної війни, так і під час відрізняється залежно від макрорегіону. Так, у серпні 2022 року найбільше підтримували сильних лідерів у Центрі – 64,8%, найменше на Півдні та Сході – 48,5% й 50% відповідно, на Заході ідею сильного керівництва поділяли 58,4% респондентів³⁷. Крім цього, попри найбільшу підтримку ідеї сильного керівництва, на Заході та в Центрі показники підтримки демократії як найбільш бажаної форми правління також є найвищими – 65,7% та 68,3% відповідно. На Півдні та Сході 56,7% та 56,3% громадян схвалюють думку про те, що демократія є найбільш бажаною формою врядування. Ще більш парадоксальною виглядає ситуація, коли суттєва частина жителів Заходу, де не відбуваються бойові дії, готові поступитися державі частиною прав та свобод в обмін на безпеку – 50,6%. Найменше ж громадян, які готові поступитися державі правами в обмін на безпеку на Півдні – 23,4%, в Центрі та на Сході 35,2%, 38,5% відповідно.

Що стосується впливу олігархів, то, як зазначає *The New York Times*, їх економічний та політичний вплив під час повномасштабної війни з Росією зменшився³⁸. Якщо до повномасштабного вторгнення в Україні було десять доларових мільярдів, то зараз таких двоє. Паралельно з фінансовими можливостями українські олігархи втратили медійний вплив. Після початку повномасштабного вторгнення Володимир Зеленський підписав указ про об'єднання майданчиків різних телеканалів для продукування єдиного

³⁶ Динаміка сприйняття напрямку справ в Україні та довіри до окремих інституцій між травнем 2022 року та жовтнем 2023 року. *КМІС*. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1321&page=1> (дата звернення: 04.06.2024).

³⁷ День Незалежності України: що об'єднує українців і як ми бачимо перемогу на шостому місяці війни. *Фонд «Демократичні ініціативи»*. URL: <https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-shcho-obednuje-ukraintsiv-i-yak-mi-bachimo-peremogu-na-shostomu-misyatsi-viyni> (дата звернення: 04.06.2024).

³⁸ Семиженко А. Війна майже знищила вплив українських олігархів. Огляд матеріалів іноземних медіа 15 січня. *Бабель*. URL: <https://babel.ua/news/102879-viyna-mayzhe-znishchila-vpliv-ukrajinskih-oligarhiv-oglyad-materialiv-inozemnih-media-15-sichnya> (дата звернення: 04.06.2024).

телемарафону. Це позбавило олігархів можливості просувати свою повістку. Окрім цього, як зазначає видання, власні політичні інтереси для олігархів стали й досі є невиправданими: народ об'єднався перед лицем загрози й проводити в цей час якусь свою гру – і аморально, і не має перспектив. Користуючись фактичним послабленням олігархів, українська влада намагається перекроїти політично-правову систему, пише NYT. Проти частини з них ідуть судові процеси, у когось, як-от у Костянтина Жеваго, конфіскували частину активів – зокрема, мова про КраЗ, який постачає необхідне обладнання для фронту.

Говорячи про репресивний потенціал держави Юрій Мацієвський зазначає, що він є доволі низьким. Зокрема дослідник наголошує, що три хвили не придушених масових протестів – проти комуністів у 1990-му, проти «вкрадених» виборів у 2004-му і проти насилля з боку влади у 2014-му цьому доказ. За словами Мацієвського те, що спецслужби та військові залишилися осторонь в усіх трьох випадках, свідчить про нездатність вищих посадових осіб ефективно контролювати силові структури.

В період же повномасштабної війни, окрім очевидної активізації та посилення ролі правоохоронних органів у зв'язку російською агресією, спостерігається й посилення контролю за силовими структурами з боку Офісу президента. За словами журналістів «Української Правди», такий контроль передовсім пов'язаний з Олегом Татаровим, який зумів вибудувати під президента забуту ще з часів пізнього Кучми силову вертикаль, де під єдиним центром контролю опинились майже всі правоохоронні відомства одразу. В публікації журналістів йдеться, що ніколи в історії України не було настільки впливової людини. Завжди різні силові відомства орієнтувались на різні групи впливу. А зараз усі вписані в одну вертикаль влади під Татаровим: і слідство, і нагляд, і частково суди³⁹. Своєю чергою журналісти Громадського виявили, що окрім монополізації силового блоку Офісом президента, Татаров також створив мережу, яка здатна закривати не вигідні для влади справи. Журналісти знайшли

³⁹ Романюк Р., Кравець Р. Хто такий Олег Татаров та як він опинився на вершині правоохоронної системи. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/06/29/7409005/> (дата звернення: 04.06.2024).

всіх, хто захищав дисертації під керівництвом або опонуванням Татарова за період після 2014 року, коли він пішов із влади, та до серпня 2020-го, коли повернувся до влади вже як заступник Андрія Єрмака. У своєму розслідуванні журналісти висловили припущення, що зв'язок між Олегом Татаровим та підзахисними науковцями є системним, а не випадковим. Тому на думку авторів розслідування, «є підстави підозрювати, що ця неформальна мережа Татарова служитиме владі, щоб розв'язати ще не одну делікатну справу»⁴⁰.

До повномасштабної війни Юрій Мацієвський зазначав, що українські еліти, на відмінну від західних та східних – фрагментовані. Ця фрагментація, разом з регіональними та ідеологічними поділами, не сприяє формуванню об'єднаної еліти, що є важливою ознакою для будь-якого політичного режиму. За словами дослідника, коли різні групи еліт змагаються за вплив і ренту, то жодна з них не може монополізувати владу. Окрім цього, на думку дослідника, інституціалізована монополія на владу є ще більше обмеженою через слабкість «партії президента».

Попри те, що вперше в історії української політики керівна партія «Слуга народу» має більшість в парламенті й не потребує об'єднання з іншими силами для формування коаліції, все ж вона залишається доволі слабкою й несамостійною. На початку роботи парламенту дев'ятого скликання у фракції «Слуга народу» було 254 народні депутати. Зараз у «Слузі народу» де-юре 235 парламентарів. Однак, за словами журналістів «Української Правди», регулярно приходять на засідання й активно голосують – орієнтовно 170-180 нардепів. Решта або відкрито відкололась, як 17 депутатів групи Разумкова, або демонструє прихований саботаж, регулярно пропускаючи засідання парламенту⁴¹. Про слабкість партії влади говорить також той факт, що попри заявлену монобільшість, для ухвалення законів «Слузі народу» потрібно «домовлятися» з іншими фракціями та групами. До прикладу, за законопроект

⁴⁰ Лукаш І. Наукова павутина: судді, слідчі, поліціанти, які захистили дисертації під керівництвом Олега Татарова. *hromadske.ua*. URL: <https://hromadske.ua/posts/naukova-pavutina-suddi-slidchi-policiyanti-yaki-zahistili-disertaciyi-pid-kerivnictvom-olega-tatarova> (дата звернення: 04.06.2024).

⁴¹ Романюк Р., Страшчулич А. Нема Ради. Чи виживе парламент під тиском Банкової. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/03/20/7447237/> (дата звернення: 04.06.2024).

про мобілізацію проголосували 192 депутати «Слуги народу», що менше від загальної кількості парламентарів від цієї фракції. Таким чином, у Верховній Раді фактично сформована «неоголошена коаліція» президентської фракції з кількома олігархічними групами, яка дозволяє проводити через парламент навіть неприємні й важкі норми⁴².

Попри слабкість партії влади та втрату суб'єктності парламенту, в час повномасштабної війни помітне посилення президентської вертикалі. В матеріалі «Української Правди» йдеться, що ще від початку каденції парламенту його суб'єктність сягнула такого низького рівня, що в парламентсько-президентській республіці вага статусу народного депутата зведена майже до нуля. Верховна Рада навіть втратила такі, здавалось, невідчужувані функції як парламентський контроль над діяльністю Кабінету міністрів. З моменту повномасштабного російського вторгнення уряд практично не звітує перед народними депутатами⁴³. Таким чином помітно, що попри слабкість парламенту та партії влади, в Україні вибудувалась система, за якої Офіс президента монополізував владу та має вплив на інші гілки. Політолог Олексій Кошель, зокрема, стверджує, що в Україні утворилась «певна паралельна структура» з п'яти-шести людей яка в ручному режимі керує державою та має вплив на прийняття рішень. За словами Кошеля, серед цих людей немає ні голови Верховної Ради, ні секретаря РНБО, ні керівника Кабінету міністрів України⁴⁴.

За словами Мацієвського, окрім структурних чинників, які стримують рух України до авторитаризму належать, існують й інституційні та соціокультурні. До інституційних належать напівпрезидентська форма правління та усталений гібридний режим, а до соціокультурних – відсутність харизматичних лідерів,

⁴² Романюк Р. Опозиція справжня й удавана. Хто може врятувати «монобільшість». *Українська Правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/04/18/7451706/> (дата звернення: 04.06.2024).

⁴³ Романюк Р., Страшкуліч А. Нема Ради. Чи виживе парламент під тиском Банкової. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/03/20/7447237/> (дата звернення: 04.06.2024).

⁴⁴ Одінцева А. «Управлінський покруч». В Україні «певна паралельна структура» керує державою в ручному режимі – політолог. *NV*. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/za-prezidentstva-zelenskogo-derzhavoyu-v-ruchnomu-rezhimi-keruye-paralelna-struktura-novini-ukrajini-50421594.html> (дата звернення: 04.06.2024).

об'єднавчої ідеології та досвід трьох хвиль антиавторитарних протестів в Україні.

Згідно з Конституцією, Україна є парламентсько-президентською республікою, де функції формування уряду розділені між президентом та Верховною Радою. Виконавча влада в Україні також розділена між президентом та прем'єр-міністром. За словами Мацієвського, одним із наслідків такої розділеної виконавчої влади є внутрішня нестабільність і слабе представництво, проте конституційний розподіл повноважень між президентом і прем'єр-міністром є бар'єром для концентрації влади в одних руках. Також, за словами дослідника, за незбалансованої напівпрезидентської системи українські президенти часто втручалися у діяльність уряду, зазіхали на незалежність судової влади, намагалися впливати на рішення Генеральної прокуратури та змінювати конституцію у своїх інтересах. Однак ці дії призвели не до встановлення президентської форми правління, а до руйнування принципу верховенства права і занепаду конституціоналізму в Україні. Тому невдалі спроби змінити інституційний дизайн і сконцентрувати владу в одних руках є ознакою слабкості автократів в Україні.

Як було зазначено, в період президентства Зеленського, а особливо під час повномасштабної війни з Росією, повноваження президентської вертикалі суттєво розширились. При цьому повнота влади опинилась не в уряді чи одноосібно в президента, а в паралельній владній структурі – Офісу президента. Самого ж главу ОП Андрія Єрмака досить часто називають «віцепрезидентом», а функції, які він перебрав на себе під час війни, належать до компетенції Міністерства закордонних справ та прем'єр-міністра. Про розширення повноважень президента та ОП під час війни говорить і той факт, що на посади, в тому числі в державні компанії і силові відомства, призначають «своїх людей», які підконтрольні Офісу президента⁴⁵.

⁴⁵ Тороп О., Хоменко С. Віцепрезидент Єрмак. Як помічник Зеленського став ключовою фігурою в українській владі. *BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c976nzm8e8o> (дата звернення: 04.06.2024).

Крім цього, про розширення ролі президента у політичному житті говорить також той факт, що за перше півріччя повномасштабної війни з Росією було видано близько 300 президентських указів, які, зокрема, стосувалися безпосередньо впровадження воєнного стану, формування територіальної оборони, проведення мобілізації, стратегічного управління збройними силами тощо⁴⁶.

Що важливо, традиційно в українській політиці роль запобіжника під час розширень повноважень президента виконував парламент. Зокрема в період президентства Кучми та Януковича, чий стилі управління були доволі авторитарними, Верховна Рада перешкоджала узурпації влади. Так, через посилення інституту президента та фактично виконання функцій виконавчої влади за обох каденцій Леоніда Кучми існував конфлікт з Верховною Радою. Під час каденції Віктора Януковича він мав вплив як на уряд, завдяки безпосередній участі у його формуванні, так і парламент — завдяки стабільній більшості. Відтак президент, будучи главою держави, мав ще й формальні можливості керівництва уряду, використовуючи при цьому парламент як інструмент постійного посилення своїх повноважень. Такі з узурпації влади призводили до постійних конфліктів з парламентською опозицією, яка протистояла президентській «Партії регіонів» та Комуністичній партії⁴⁷. В період ж президентства Зеленського, зокрема під час повномасштабної війни, парламент втратив власну суб'єктність й підпорядковується ОП, що дозволяє президенту безпосередньо впливати на процес прийняття рішень. Своєю чергою опозиція в парламенті дев'ятого скликання є розділена, а самі ж фракції складаються з декілька підгруп. Показовим також є той факт, що попри слабкість партії влади і потребу постійно «домовлятися» з іншими фракціями та групами для прийняття відповідного законопроєкту, кількість опозиційних депутатів така, що може

⁴⁶ Доронцева Є. Державне регулювання під час війни: як Президент та народні депутати керували країною впродовж перших ста днів воєнного стану. *Вокс Україна*. URL: <https://voxukraine.org/derzhavne-regulyuvannya-pid-chas-vijny-yak-prezydent-ta-narodni-deputaty-keruvaly-kraynoju-vprodovzh-pershyh-sta-dniv-voennogo-stanu/> (дата звернення: 04.06.2024).

⁴⁷ Кондратенко О. Інститут Президента України: динаміка сфер компетенції. *Політичні дослідження*. 2023. С. 87–107. URL: <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/280391/274726> (дата звернення: 04.06.2024).

скласти більшість. Однак наразі в Верховній Раді немає людей, здатних стати таким об'єднаним центром⁴⁸.

Інший інституційний чинник, який не дозволяє скотитись Україні до авторитаризму – усталений гібридний режим. За словами Юрія Мацієвського, Інституціалізована гібридність є системною інституційною пасткою, яка впливає на принцип урядування владних еліт. Дослідник стверджує, що усталений гібридний режим також стримує рух України як до демократії, так і до авторитаризму й доки ця неефективна сукупність інститутів дозволить елітам отримувати ренту, вони будуть її підтримувати. Звідси головною тенденцією у динаміці режиму в Україні є гібридизація, тобто розмивання формальних інститутів неформальними, а не зміцнення чи то верховенства права, чи то репресивного потенціалу держави, як було б у випадку демократизації або авторитаризації.

Свідченням вкоріненості гібридного режиму в Україні є той факт, що попри зміну форми правління у 1991, 1995, 1996, 2004, 2010 і 2014, роках політичний режим змінився лише один раз, у період з кінця 1980-х до середини 1990-х⁴⁹. Окрім цього, цінності українців залишаються змішаними, де підтримка демократії існує поруч з запитом на «сильну руку». Зокрема в цьому дослідженні було виявлено, що в період повномасштабної війни збільшилась як підтримка сильного керівництва (див. таблиця 2.1), так і демократії як найкращої форми правління (див. таблиця 2.2). Крім цього, зв'язку між збільшенням підтримки сильного керівництва та менш прихильним ставленням до демократії також немає (див. додаток Е). Свідченням змішаних цінностей українців є також їх уявлення про те, якою має бути взаємодія між державою та індивідом. Протягом усього періоду незалежності України було зафіксовано, що значна частина українців підтримує ідею про те, що держава повинна нести повну відповідальність за забезпечення кожного індивіда усім необхідним. Таку думку

⁴⁸ Романюк Р. Опозиція справжня й удавана. Хто може врятувати «монобільшість». *Українська Правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/04/18/7451706/> (дата звернення: 04.06.2024).

⁴⁹ Мацієвський Ю. Змішані цінності та суспільні обмеження: чому запит на «сильну руку» не призведе до авторитаризму в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 4. С. 43–67. URL: <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2020-4/5.pdf> (дата звернення: 04.06.2024).

поділяти від 37,6% до 68,2% українців, в залежності від конкретного року. В 2022 році під час повномасштабної війни 40,3% громадян стверджують, що держава повинна забезпечувати індивіда усім необхідним; в 2021 році так вважали 37,7% респондентів. Водночас в 2022 році 52,7% громадян висловились, що держава повинна забезпечувати людям однакові «правила гри», а надалі людина сама несе відповідальність за те, як ці шанси використає (див. таблиця 2.3).

Все ж, попри існування в українському суспільстві змішаних цінностей та високий рівень підтримки демократичної системи (63,9% у 2022 році), в 2022-2024 роках зафіксовано зниження рівня демократії в Україні. Так, згідно зі звітом Freedom House, рівень демократії в Україні у 2022 році (до вторгнення РФ) мав оцінку 61 зі 100⁵⁰, у 2023 – 50 зі 100⁵¹, у 2024 – 49 зі 100⁵².

Одним з соціокультурних чинників, який стримує рух країни до авторитаризму – відсутність харизматичних лідерів. Особливістю українського суспільства є швидке розчарування в лідерах та інституціях, яке настає протягом року одразу після збільшення рівня довіри. Зокрема до повномасштабного російського вторгнення «пік підтримки» президента (коли оцінка «довіряю» перевищує «не довіряю») зберігався лише протягом одного року (див. таблиця 2.7). Однак в період повномасштабної війни ця тенденція дещо змінилась, оскільки рейтинг президента не впав протягом року, а надалі залишається високим. В 2022-2023 у Володимира Зеленського зберігається підтримка у понад 70% (79,7% у 2022, 71,7% у 2023). Згідно ж з даними опитувань КМІСу, в лютому 2024 довіра президенту становила 64%⁵³. Помітно, що з часом рівень довіри знижується, однак і надалі залишається високим, що не було характерним для української політики до повномасштабної війни.

⁵⁰ Ukraine: Freedom in the World 2022 Country Report. *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2022> (date of access: 04.06.2024).

⁵¹ Ukraine: Freedom in the World 2023 Country Report. *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-world/2023> (date of access: 04.06.2024).

⁵² Ukraine: Freedom in the World 2024 Country Report. *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-world/2024> (date of access: 04.06.2024).

⁵³ Напрямок справ у країні та довіра політичним, військовим і громадським діячам. *КМІС*. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1368&page=6> (дата звернення: 04.06.2024).

Окрім Володимира Зеленського на роль «харизматичного лідера» могли б претендувати також Валерій Залужний та Кирило Буданов. Згідно з опитуванням КМІСу, в лютому 2024 Залужному довіряли 94% громадян, Буданову – 66%, що вище ніж у Зеленського в зазначений період⁵⁴. Однак такий високий рівень підтримки можна пояснити загалом довірою громадян до Збройних сил. Крім цього, що Залужний, що Буданов наразі не мають власної політичної сили, що унеможлиблює їх участь у політиці в період війни.

Другим соціокультурним чинником, який на думку Мацієвського перешкоджає встановленню авторитаризму в Україні є відсутність об'єднавчої ідеології. За словами дослідника, відразу до комуністичних ідеалів, з одного боку, недовіра до політичних інститутів – з іншого, а також регіональні та релігійні відмінності завадили формуванню об'єднуючої ідеології в Україні. Окрім цього, жодна з ідеологічних течій, включно з націоналізмом, новими екологічними та лівими рухами, не змогла об'єднати еліти та суспільство.

Згідно з опитуванням Info Sapiens, яке стосувалось сенсу війни з РФ та національної ідеї, в респондентів більше переважають екзистенційні відповіді, ніж ідеологічні⁵⁵. Так, 63% українців вважають, що Україна наразі воює за свої території, 62% стверджують, що війна йде за незалежність держави. При цьому 61% зазначає, що бойові дії відбуваються за майбутнє для себе та дітей, а за своє життя (сім'ї, родини) – 52%. Національно-ідеологічні відповіді йдуть наступними та обираються такою часткою респондентів: за власну ідентичність (мову, віру, культуру) – 46%, за європейське майбутнє – 34%, за демократію і верховенство права – 25%, як обов'язок перед державою та громадянами – 15%. Важко відповісти 7% громадян.

Що стосується майбутнього курсу України, то на запитання про україноцентричну-мультикультурну орієнтацію українців респонденти відповідають наступним чином: україноцентризм (фокус на власній мові,

⁵⁴ Напрямок справ у країні та довіра політичним, військовим і громадським діячам. *КМІС*. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1368&page=6> (дата звернення: 04.06.2024).

⁵⁵ Михайлов Д. Сенс війни з РФ, національна ідея та майбутній курс України. Що думають українці. *Суспільне*. URL: <https://suspilne.media/737469-sens-vijni-z-rf-nacionalna-idea-ta-majbutnij-kurs-ukraini-so-dumaut-ukrainci-opituvanna-dla-novogo-vidliku/> (дата звернення: 04.06.2024).

культури, традиціях) обрали 53% українців, розгляд можливостей будь-яких компромісів заради єдності країни – 24%, мультикультуралізм – 13%, важко відповісти 10% опитаних. При цьому жителі Західних регіонів значно частіше за всі інші області обирають україноцентричну позицію – 71% респондентів. Південні та Центральні регіони частіше за Західні обирають компроміс та мультикультуралізм.

Виходячи з даних опитування помітно, що навіть в час війни цінності, які мали б об'єднати громадян (мова, віра, культура, демократія, європейське майбутнє тощо) йдуть наступними після екзистенційних питань. Крім цього, бачення майбутнього курсу України відрізняється, залежно від регіону. Однак на запитання чи має Україна програмно сформулювати та затвердити національну ідею, відповіді «так» переважають всі інші – 85%. «Ні» відповіли – 4% опитаних. Важко відповісти 11% респондентів⁵⁶.

Останній соціокультурний чинник, який запобігає встановленню авторитарної форми правління – досвід трьох хвиль антиавторитарних протестів в Україні. Важко простежити, наскільки в час повномасштабної війни змінився цей чинник, оскільки зараз основною загрозою для українців є російська агресія, а самі мітинги заборонені й можуть грати на руку Росії. Однак успіх трьох найбільших антиавторитарних протестів (акції «Україна без Кучми», Помаранчева революція, Революція гідності) та залученість до них двох останніх від 18 до 20 відсотків дорослих громадян (від 5 до 7 мільйонів осіб) може слугувати запобіжником при спробі в майбутньому встановити авторитарний режим.

Проаналізувавши чинники, які на думку Юрія Мацієвського стримують рух України до авторитаризму, та порівнявши їх з суспільними настроями й діями влади в умовах війни бачимо такі зміни:

1. Помітно, що як і в довоєнні роки рівень підтримки громадянами уряду та парламенту є низьким. Крім цього, як і до повномасштабної війни з

⁵⁶ Михайлов Д. Сенс війни з РФ, національна ідея та майбутній курс України. Що думають українці. *Суспільне*. URL: <https://suspilne.media/737469-sens-vijni-z-rf-nacionalna-idea-ta-majbutnij-kurs-ukraini-so-dumaut-ukrainci-opituvanna-dla-novogo-vidliku/> (дата звернення: 04.06.2024).

Росією довіра до цих інституцій традиційно знизилась протягом року після «стрибка» підтримки. Однак попри зниження довіри до уряду та Верховної Ради рейтинг президента залишається високим. Крім цього, вперше в історію України рейтинг президента не впав протягом одного року, а залишається стабільно високим протягом тривалого проміжку часу (79,7% у 2022, 71,7% у 2023, 64% у 2024), що говорить про його легітимність. Також про легітимність влади говорить факт існування в суспільстві консенсусу щодо недоцільності проведення виборів в умовах війни. Зокрема 69% українців вважають, що Володимир Зеленський має працювати на посаді президента до кінця воєнного стану;

2. В умовах повномасштабної війни збільшився контроль влади над силовими структурами. Зокрема під час президентства Зеленського була вибудована силова вертикаль, де під єдиним центром контролю опинились майже всі правоохоронні відомства одразу. Окрім монополізації правоохоронної системи Офісом президента, Олегом Татаровим була також створена мережа, яка здатна закривати не вигідні для влади справи;

3. Попри те, що вперше в історії української політики керівна партія «Слуга народу» має більшість в парламенті й не потребує об'єднання з іншими силами для формування коаліції, все ж вона залишається доволі слабкою й несамостійною. Про слабкість партії влади говорить той факт, що на початку роботи парламенту дев'ятого скликання у фракції «Слуга народу» було 254 народні депутати, зараз де-юре 235 парламентарів, а регулярно приходять на засідання й активно голосують – орієнтовно 170-180. Крім цього, попри заявлену монобільшість, для ухвалення законів «Слугі народу» потрібно «домовлятися» з іншими фракціями та групами. Водночас попри слабкість керівної партії, помітне посилення ролі президента та утворення монополії на прийняття рішень з боку Офісу президента;

4. Попри те, що Україна є парламентсько-президентською республікою, повноваження президентської вертикалі суттєво розширились, а суб'єктність парламенту знизилась. При цьому повнота влади опинились не в

уряду чи одноосібно в президента, а в паралельної владної структури – Офісу президента;

5. Можна стверджувати, що в час повномасштабної війни роль харизматичного лідера належить президентові Володимирі Зеленському. Про це говорить той факт, що його рейтинг залишається високим протягом двох з половиною років широкомасштабного конфлікту з РФ (79,7% у 2022, 71,7% у 2023, 64% у 2024).

Водночас деякі чинники, які дослідник виділяв як запобіжники, залишилися незмінними.

1. Українське суспільство залишається розділеним. Зокрема в різних частинах України відрізняється підтримка демократії та авторитаризму. Крім цього, попри запровадження воєнного стану та розширення повноважень центральної влади, роль регіонів, згідно зі звітом НІСД, залишається значущою. Експерти зазначають, що в умовах кризи загальнонаціональних парламентських політичних партій завжди має місце посилення регіональних партійних проєктів. Також експерти відзначають, що наразі відбувається переміщення громадської та політичної активності із центру в області. Крім цього, рівень підтримки регіональних еліт, на відмінно від центральної влади, залишається стабільною. Так, і у 2023, і у 2022 50% громадян довіряли місцевим елітам.

2. Цінності українців залишаються змішаними, й поруч з підтримкою демократії існує запит на «сильну руку», патерналізм поруч з ідеєю невтручання держави в життя індивіда. Також в період повномасштабної війни збільшилась як підтримка сильного керівництва, так і демократії як найкращої форми правління. Крім цього, зв'язку між збільшенням підтримки сильного керівництва та менш прихильним ставленням до демократії також немає. Водночас в період 2022-2024 Freedom House зафіксував зниження рівня демократії в Україні з 61 бала до 49.

3. Навіть в час війни в українців відсутня об'єднавча ідеологія. Зокрема цінності, які мали б об'єднати громадян (мова, віра, культура, демократія, європейське майбутнє тощо) йдуть наступними після екзистенційних питань.

Крім цього, бачення майбутнього курсу України відрізняється, залежно від регіону. Однак все ж на запитання чи має Україна програмно сформулювати та затвердити національну ідею, відповіді «так» переважають всі інші – 85%.

4. Попри складність визначення наскільки змінився цей чинник в умовах війни, однак успіх трьох найбільших антиавторитарних протестів (акції «Україна без Кучми», Помаранчева революція, Революція гідності) та залученість до них двох останніх від 18 до 20 відсотків дорослих громадян (від 5 до 7 мільйонів осіб) може й надалі слугувати запобіжником при спробі в майбутньому побудувати авторитарний режим в Україні.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши вплив повномасштабної війни на ріст авторитарних настроїв в українському суспільстві та посилення запиту на «сильну руку» було виявлено, що запит на сильне керівництво в українському суспільстві посилюється під час кризових періодів. Зокрема за допомогою методу кореляційного аналізу було з'ясовано, що кризові періоди впливають на те, що українці починають гуртуватися навколо владних інституцій, що своєю чергою призводить до зростання рівня довіри з боку громадян. Водночас зростання рівня довіри до інституцій призводить до посилення запиту на «сильну руку».

Що важливо, попри зростання довіри до інституцій та посилення запиту на «сильну руку» в кризові періоди ставлення до демократії та авторитаризму, готовність поступитися державі частиною власних прав в обмін на добробут, ідея щодо забезпечення державою індивіда усім необхідним суттєво не зростали чи зменшувались протягом незалежності. Так, зокрема, провівши кореляційний аналіз було виявлено слабкий та незначущий зв'язок між зростанням запиту на «сильну руку» та зменшенням підтримки демократії. Також, що важливо, попри зростання у різні роки підтримки сильного керівництва підтримка авторитаризму у ці періоди не збільшувалась, а в час повномасштабної війни є найнижчою за весь період незалежності.

Що стосується соціальних чинників, які можуть свідчити про зростання авторитарних настроїв під час повномасштабної війни з РФ, то вони не лише не зросли під час повномасштабної війни, а й в деяких аспектах знизились.

Зокрема під час повномасштабного вторгнення пріоритетність свободи над безпекою зросла. При чому ріст збільшився як в порівнянні з довоєнними показниками, так і в порівнянні 2022 року з 2023. Аналогічно зросла і пріоритетність свободи над рівністю. Однак оцінка українців щодо уявлення про вплив на хід свого життя дещо знизилась. Якщо у 2020 році за 10-бальною шкалою вона була 6,2, то в 2022 році ця оцінка знизилась до 5,8. Проте у 2023 році знову підвищилась до 6,0, що близько до довоєнних показників. Також під

час повномасштабної війни зросла і сумарна підтримка демократії, а підтримка авторитаризму знизилась. Якщо у 2020 році демократію вважали найкращою формою правління 81,9% респондентів, то в 2023 – 93%. Рівень ж підтримки авторитаризму знизився з 19,6% у 2021 до 9,5%.

Водночас попри підтримку демократії серед українців помітний ріст ксенофобії щодо людей іншої національності та росіян, які живуть в Україні. Якщо в 2020 році 24,8% українців не бажали жити по сусідству з людьми іншої національності, то у 2023 ксенофобне ставлення до росіян, які живуть в Україні, знаходиться на рівні 36%, а рівень соціальної дистанції високий. Разом з тим зросла й в загальному недовіра до людей іншої національності. Якщо в 2020 році цій категорії населення довіряли 49,6% респондентів, то в 2023 – 34%;

Однак таке ставлення може бути викликане війною та в цілому погіршенням ставлення до Росії, а не проявом авторитарних настроїв. Що важливо, рівень ксенофобії щодо російськомовних в умовах війни знизився, в порівнянні з довоєнними показниками.

Водночас на фоні підтримки демократії та зростання пріоритетності свободи над безпекою в суспільстві, тенденції з боку влади протилежні. Зокрема в умовах повномасштабної війни збільшився контроль влади над силовими структурами. Під час президентства Зеленського була вибудована силова вертикаль, де під єдиним центром контролю опинились майже всі правоохоронні відомства одразу. Крім цього, попри те, що Україна є парламентсько-президентською республікою, повноваження президентської вертикалі суттєво розширились в умовах війни, а суб'єктність парламенту знизилась. При цьому повнота влади опинились не в уряді чи одноосібно в президента, а в паралельній владної структури – Офісу президента. Цікавим також виглядає той факт, що слабкість партії влади, яка виступала запобіжником від скочування України до авторитаризму, в умовах війни є навпаки підтвердженням посилення ролі президентської вертикалі та утворення монополії на прийняття рішень з боку Офісу президента.

Зниження рівня суб'єктності парламенту також перегукується з рівнем довіри громадян до цієї інституції – як і в довоєнні роки рівень підтримки громадянами уряду та парламенту є низьким. Крім цього, як і до повномасштабної війни з Росією довіра до цих інституцій традиційно знизилась протягом року після «стрибка» підтримки.

Однак попри зниження довіри до уряду та Верховної Ради рейтинг президента залишається високим. Крім цього, вперше в історію України рейтинг президента не впав протягом одного року, а залишається стабільно високим протягом тривалого проміжку часу (79,7% у 2022, 71,7% у 2023, 64% у 2024), що говорить про його легітимність. Також про легітимність влади говорить факт існування в суспільстві консенсусу щодо недоцільності проведення виборів в умовах війни. Виходячи з цього можна стверджувати, що два запобіжники, які стримували рух країни до авторитаризму (низька легітимність влади та відсутність харизматичного лідера) також змінились під час війни.

Водночас деякі чинники, які слугували запобіжниками від скочування України до автократії, залишились незмінними. Зокрема українське суспільство досі залишається розділеним – в різних частинах України відрізняється підтримка демократії та авторитаризму, а також, попри запровадження воєнного стану та розширення повноважень центральної влади, роль регіонів залишається значущою. Крім цього, рівень підтримки регіональних еліт, на відмінно від центральної влади, залишається стабільним. Також в час війни запобіжник у вигляді змішаних цінностей досі залишається актуальним. Збільшення ж рівня підтримки демократії та відсутність кореляції між посиленням запиту на «сильну руку» й зниженням підтримки демократичної системи дають підстави для оптимізму. Окрім цього, навіть в час війни в українців відсутня об'єднавча ідеологія, що також перешкоджає встановленню авторитаризму. Зокрема цінності, які мали б об'єднати громадян (мова, віра, культура, демократія, європейське майбутнє тощо) йдуть наступними після екзистенційних питань, й також бачення майбутнього курсу України відрізняється, залежно від регіону.

Хоч дії влади з підпорядкування одних гілок влади іншій та монополізація силового блоку виглядають загрозливо, однак соціальних підстав для встановлення авторитаризму в Україні немає. До того ж маючи великий досвід успішних антиавторитарних протестів українське суспільство зможе протистояти спробам еліт узурпувати владу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бекешкіна І. Авторитаризм. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ, 2001. URL: <https://esu.com.ua/article-42475> (дата звернення: 04.06.2024).
2. День Незалежності України (серпень 2022р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/den-nezalezhnosti-ukrainy-serpen-2022p> (дата звернення: 04.06.2024).
3. День Незалежності України: що об'єднує українців і як ми бачимо перемогу на шостому місяці війни. *Фонд «Демократичні ініціативи»*. URL: <https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-shcho-obednue-ukraintsiv-i-yak-mi-bachimo-peremogu-na-shostomu-misyatsi-viyni> (дата звернення: 04.06.2024).
4. Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021-2023 роках. *КМІС*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1335&page=1> (дата звернення: 04.06.2024).
5. Динаміка сприйняття напрямку справ в Україні та довіри до окремих інституцій між травнем 2022 року та жовтнем 2023 року. *КМІС*. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1321&page=1> (дата звернення: 04.06.2024).
6. Доронцева Є. Державне регулювання під час війни: як Президент та народні депутати керували країною впродовж перших ста днів воєнного стану. *Вокс Україна*. URL: <https://voxukraine.org/derzhavne-regulyuvannya-pid-chas-vijny-yak-prezydent-ta-narodni-deputaty-keruvaly-krayinoyu-vprodovzh-pershyh-sta-dniv-voennogo-stanu/> (дата звернення: 04.06.2024).
7. Кондратенко О. Інститут Президента України: динаміка сфер компетенції. *Політичні дослідження*. 2023. С. 87–107. URL: <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/280391/274726> (дата звернення: 04.06.2024).
8. Лукаш І. Наукова павутина: судді, слідчі, поліціанти, які захистили дисертації під керівництвом Олега Татарова. *hromadske.ua*. URL:

<https://hromadske.ua/posts/naukova-pavutina-suddi-slidchi-policiyanti-yaki-zahistili-disertaciyi-pid-kerivnictwom-olega-tatarova> (дата звернення: 04.06.2024).

9. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991-2014) : монографія / Ю. В. Мацієвський. – Чернівці: Книги – XXI, 2016. – 552 с.

10. Мацієвський Ю. Змішані цінності та суспільні обмеження: чому запит на «сильну руку» не призведе до авторитаризму в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 4. С. 43–67. URL:

<https://stmm.in.ua/archive/ukr/2020-4/5.pdf> (дата звернення: 04.06.2024).

11. Михайлов Д. Сенс війни з РФ, національна ідея та майбутній курс України. Що думають українці. *Суспільне*. URL: <https://suspilne.media/737469-sens-vijni-z-rf-nacionalna-idea-ta-majbutnij-kurs-ukraini-so-dumaut-ukrainci-opituvanna-dla-novogo-vidliku/> (дата звернення: 04.06.2024).

12. Напрямок справ у країні та довіра політичним, військовим і громадським діячам. *КМІС*. URL:

<https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1368&page=6> (дата звернення: 04.06.2024).

13. Одінцова А. «Управлінський покруч». В Україні «певна паралельна структура» керує державою в ручному режимі – політолог. *NV*. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/za-prezidentstva-zelenskogo-derzhavoyu-v-ruchnomu-rezhimi-keruye-paralelna-struktura-novini-ukrajini-50421594.html> (дата звернення: 04.06.2024).

14. Опора, КМІС. Демократія, права і свободи громадян та медіаспоживання в умовах війни. 2022. 59 с. URL: <http://surl.li/ufcte> (дата звернення: 04.06.2024).

15. Павленко І. Політична система України в умовах війни. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL:

<https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/politychna-systema-ukrayiny-v-umovakh-viyny> (дата звернення: 04.06.2024).

16. Резнік О. Декларативна авторитарність масової свідомості українців: реальні та фіктивні загрози демократії. *Агора*. 2017. Т. 19, № 20. С. 26–31. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/book/reznik.o.s/reznik_agora_v19.pdf.
17. Резнік О. Особливості авторитарних орієнтацій українців під час війни. Фонд «Демократичні ініціативи». URL: <https://dif.org.ua/article/osoblivosti-avtoritarnikh-orientatsiy-ukrainsiv-pid-chas-viyuni> (дата звернення: 04.06.2024).
18. Романюк Р. Опозиція справжня й удавана. Хто може врятувати «монобільшість». *Українська Правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/04/18/7451706/> (дата звернення: 04.06.2024).
19. Романюк Р., Кравець Р. Хто такий Олег Татаров та як він опинився на вершині правоохоронної системи. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/06/29/7409005/> (дата звернення: 04.06.2024).
20. Романюк Р., Страшкулич А. Нема Ради. Чи виживе парламент під тиском Банкової. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/03/20/7447237/> (дата звернення: 04.06.2024).
21. Світове дослідження цінностей 2020 в Україні / А. Любов та ін. Київ : Укр. центр європ. політики, 2020. 216 с. URL: https://ucerp.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS_UA_2020_report_WEB.pdf (дата звернення: 04.06.2024).
22. Семиженко А. Війна майже знищила вплив українських олігархів. Огляд матеріалів іноземних медіа 15 січня. *Бабель*. URL: <https://babel.ua/news/102879-viyuna-mayzhe-znishchila-vpliv-ukrajinskih-oligarhiv-oglyad-materialiv-inozemnih-media-15-sichnya> (дата звернення: 04.06.2024).
23. Соціологічна група «Рейтинг». Невидимий І клей: дослідження соціального капіталу в Україні. Київ, 2023. 46 с. URL:

https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/report_ua_fin.pdf (дата звернення: 04.06.2024).

24. Сприйняття потреби у виборах Президента. *КМІС*. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1371&page=5> (дата звернення: 04.06.2024).

25. Суспільно-політичні орієнтації громадян України (травень 2023р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/suspilnopolitychni-orientatsii-gromadian-ukrainy-traven-2023r> (дата звернення: 04.06.2024).

26. Тороп О., Хоменко С. Віцепрезидент Єрмак. Як помічник Зеленського став ключовою фігурою в українській владі. *BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c976nzm8e8o> (дата звернення: 04.06.2024).

27. Alexeev M., Dembitskyi S. Geosocietal support for democracy: survey evidence from Ukraine. *Perspectives on politics*. 2024. P. 1-23. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/perspectives-on-politics/article/geosocietal-support-for-democracy-survey-evidence-from-ukraine/D3DB8E3B7577B595B50C69E34457D452> (date of access: 04.06.2024).

28. Dunn K. The Authoritarian Predisposition, Perceived Threat, and Trust in Political Institutions. 2020. 37 p. URL: <file:///C:/Users/USER/Downloads/Main%20Document.pdf> (date of access: 04.06.2024).

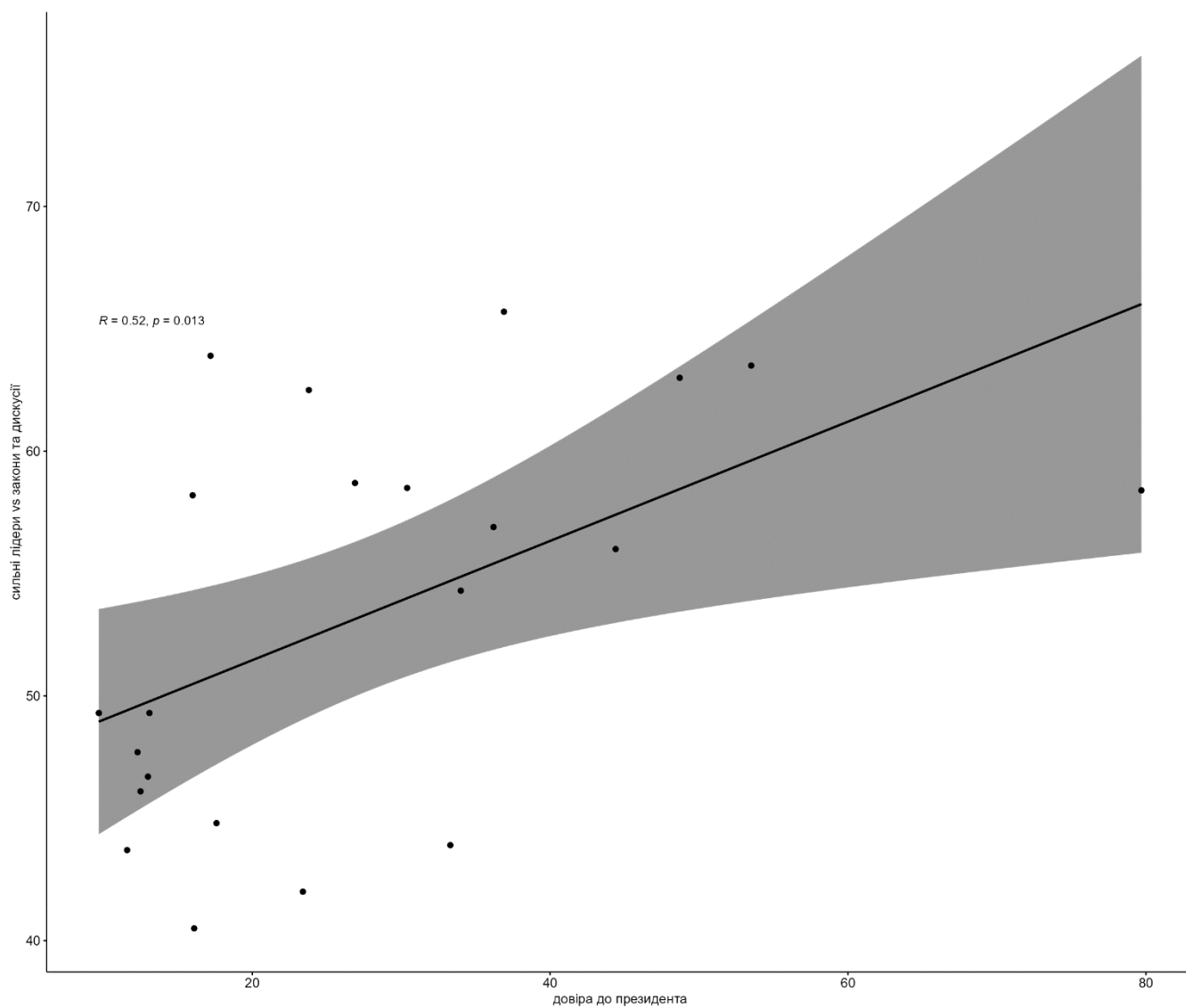
29. Dyrstad K. Does civil war breed authoritarian values? An empirical study of Bosnia-Herzegovina, Kosovo and Croatia. Porto, 17-20 August 2011. P. 1–20. URL: https://www.researchgate.net/publication/254230337_Does_civil_war_breed_authoritarian_values_An_empirical_study_of_Bosnia-Herzegovina_Kosovo_and_Croatia (date of access: 04.06.2024).

30. Feldman S., Stenner K. Perceived threat and authoritarianism. *Political psychology*. 1997. Vol. 18, no. 4. P. 741–770. URL: <https://www.jstor.org/stable/3792208?seq=26> (date of access: 04.06.2024).
31. Getmansky A., M. Weiss C. War and politics: how and why wars affect individual level attitudes and behaviors. 2020. 35 p. URL: <https://ic3jm.es/wp-content/uploads/2019/05/War-and-Politics.pdf> (date of access: 04.06.2024).
32. Hetherington M., Suhay E. Authoritarianism, threat, and americans' support for the war on terror. *American journal of political science*. 2011. Vol. 55, no. 3. P. 546–560. URL: https://www.jstor.org/stable/23024936?read-now=1&seq=1#page_scan_tab_contents (date of access: 04.06.2024).
33. Iovcheva A., Reichardt D. Democratic values in times of war: the case of Ukraine. *Acta de historia & politica: saeculum XXI*. 2023. P. 48–60. URL: https://www.researchgate.net/publication/375568883_Democratic_Values_in_Times_of_War_the_Case_of_Ukraine (date of access: 04.06.2024).
34. Norris P., Inglehart R. *Cultural backlash: Trump, Brexit, and the Rise of Authoritarian Populism*. New York : Cambridge University Press, 2018. 540 p. URL: <https://www.pippanorris.com/cultural-backlash-1> (date of access: 04.06.2024).
35. Trait preferences for leaders during war: experimental and panel-based evidence from ukraine 2022 / L. Laustsen et al. 20 p. URL: <https://osf.io/preprints/psyarxiv/y5mbp> (date of access: 04.06.2024).
36. Ukraine: Freedom in the World 2022 Country Report. *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2022> (date of access: 04.06.2024).
37. Ukraine: Freedom in the World 2023 Country Report. *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-world/2023> (date of access: 04.06.2024).
38. Ukraine: Freedom in the World 2024 Country Report. *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-world/2024> (date of access: 04.06.2024).

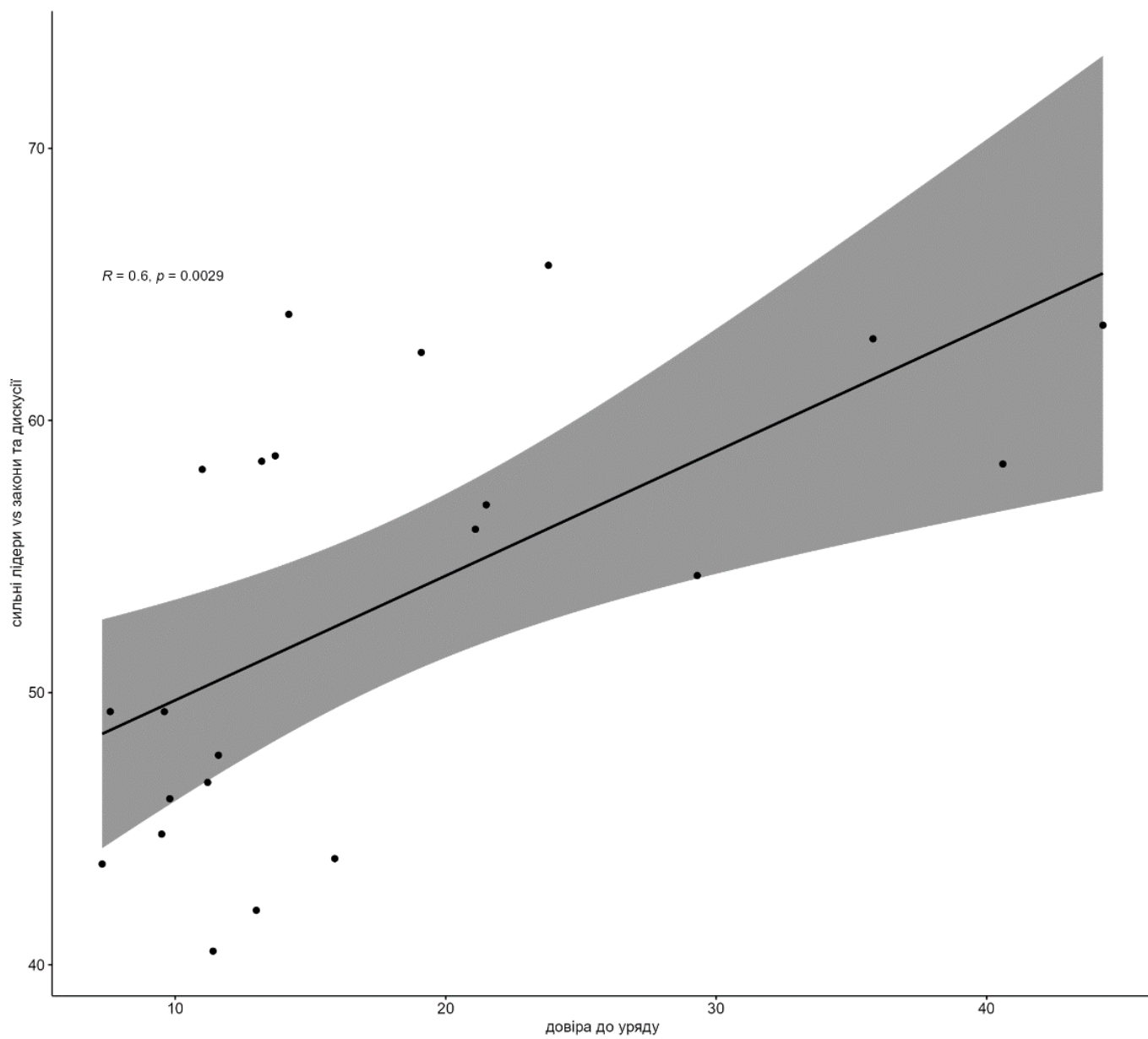
ДОДАТКИ

Додаток А

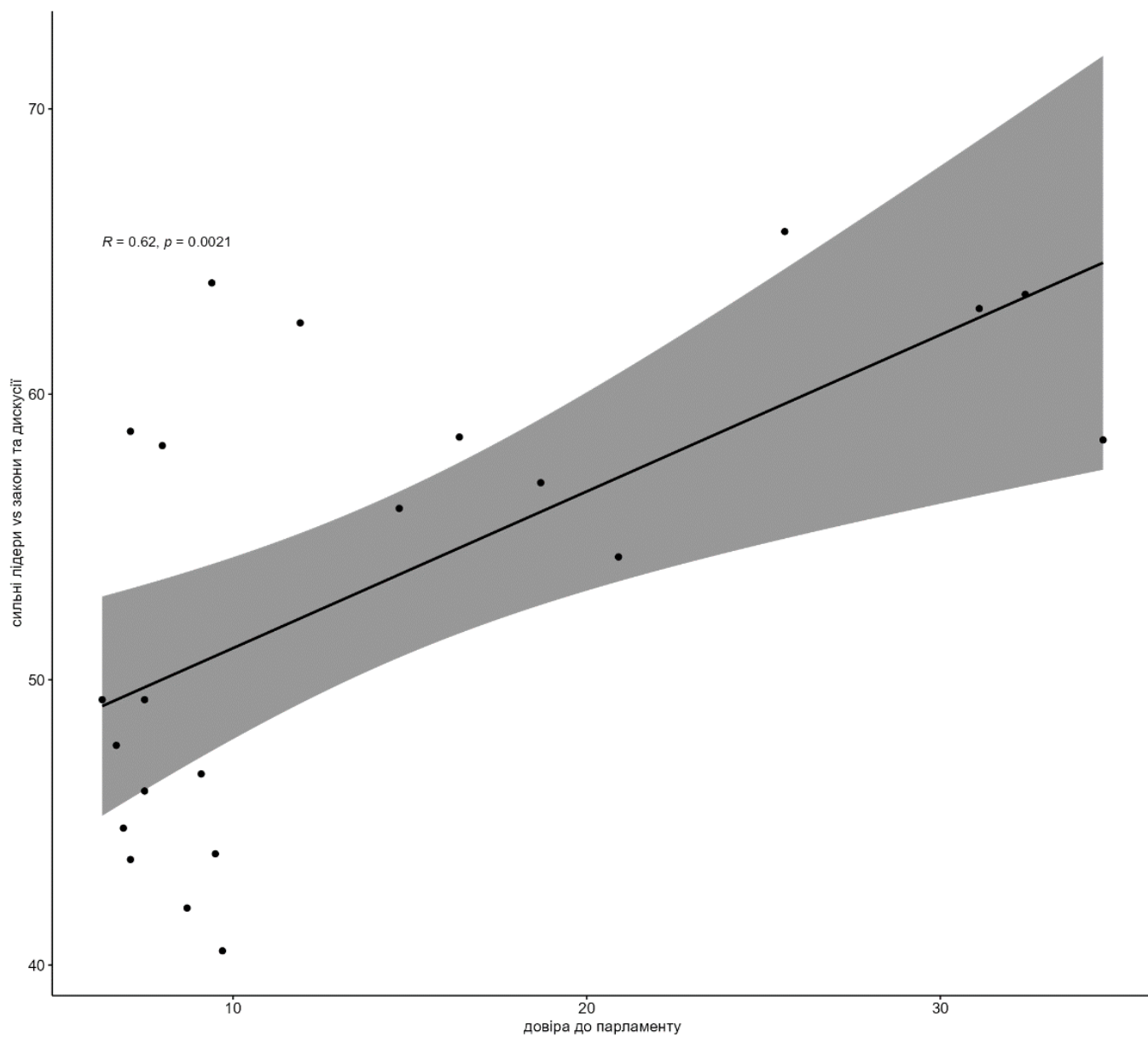
Вплив зростання довіри до президента на збільшення підтримки сильного керівництва

Додаток Б
Вплив зростання довіри до Уряду на збільшення підтримки сильного керівництва

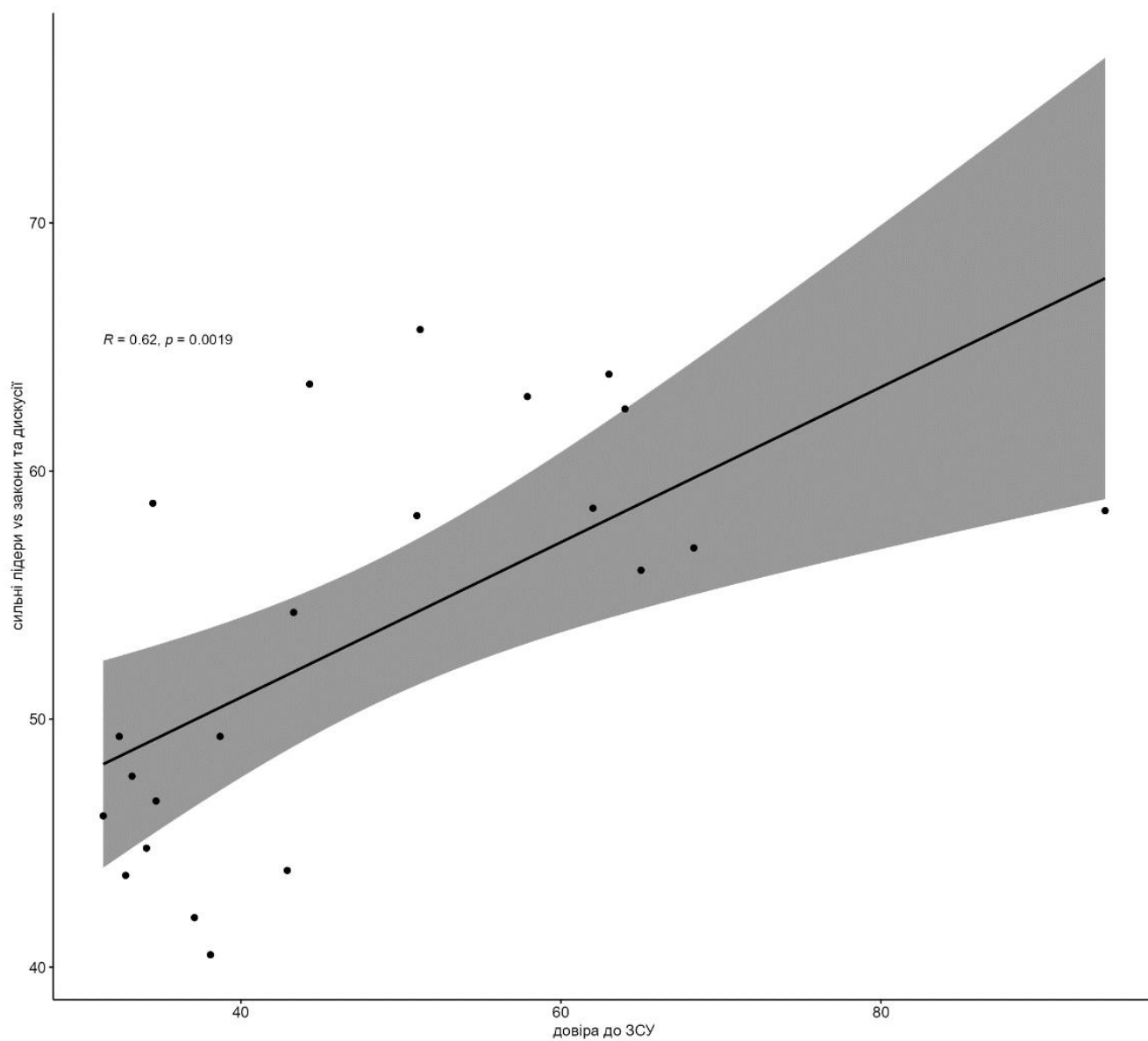

Додаток В
Вплив зростання довіри до Парламенту на збільшення підтримки
сильного керівництва

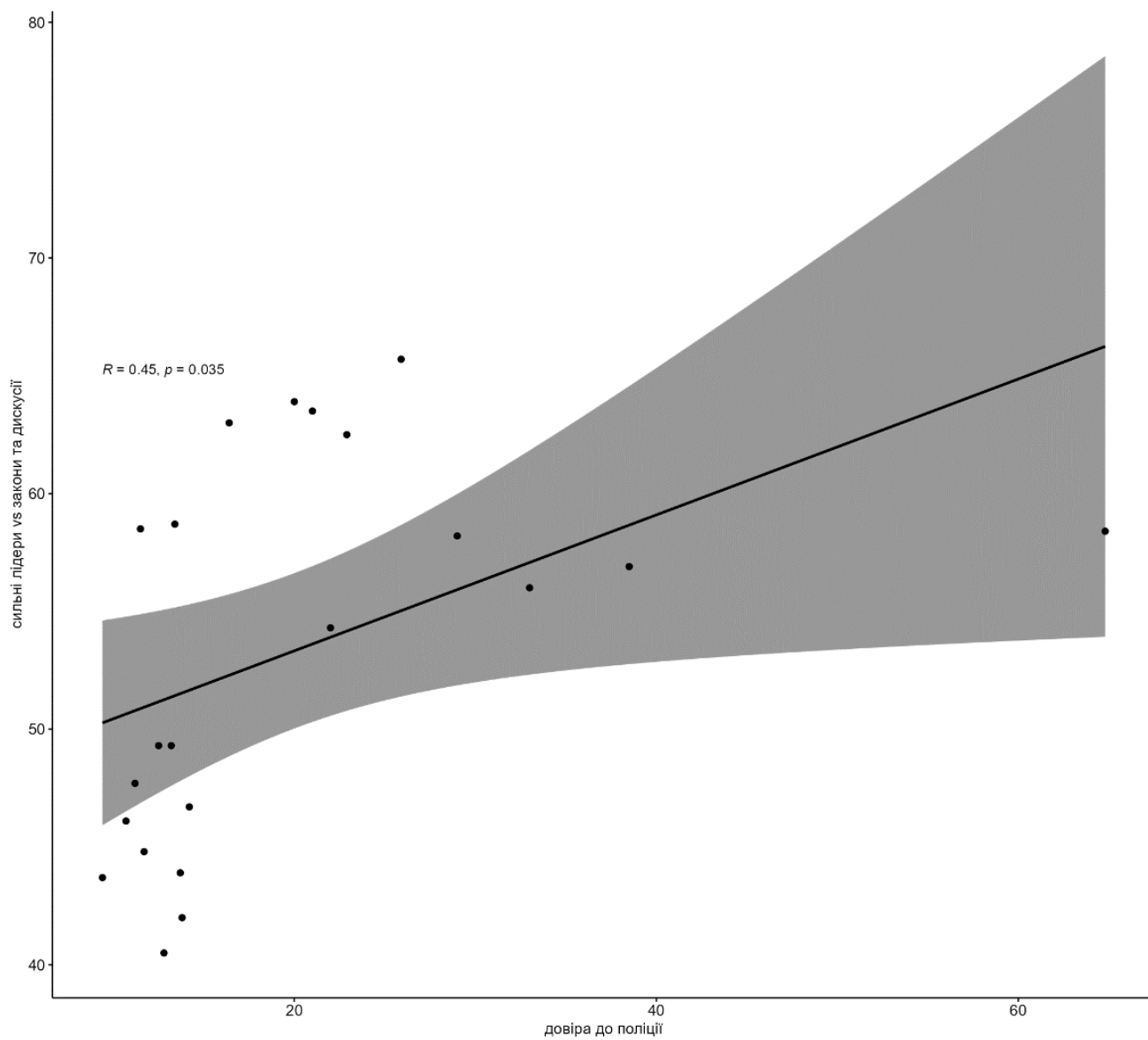
Додаток Г

Вплив зростання довіри до Збройних сил на збільшення підтримки
сильного керівництва

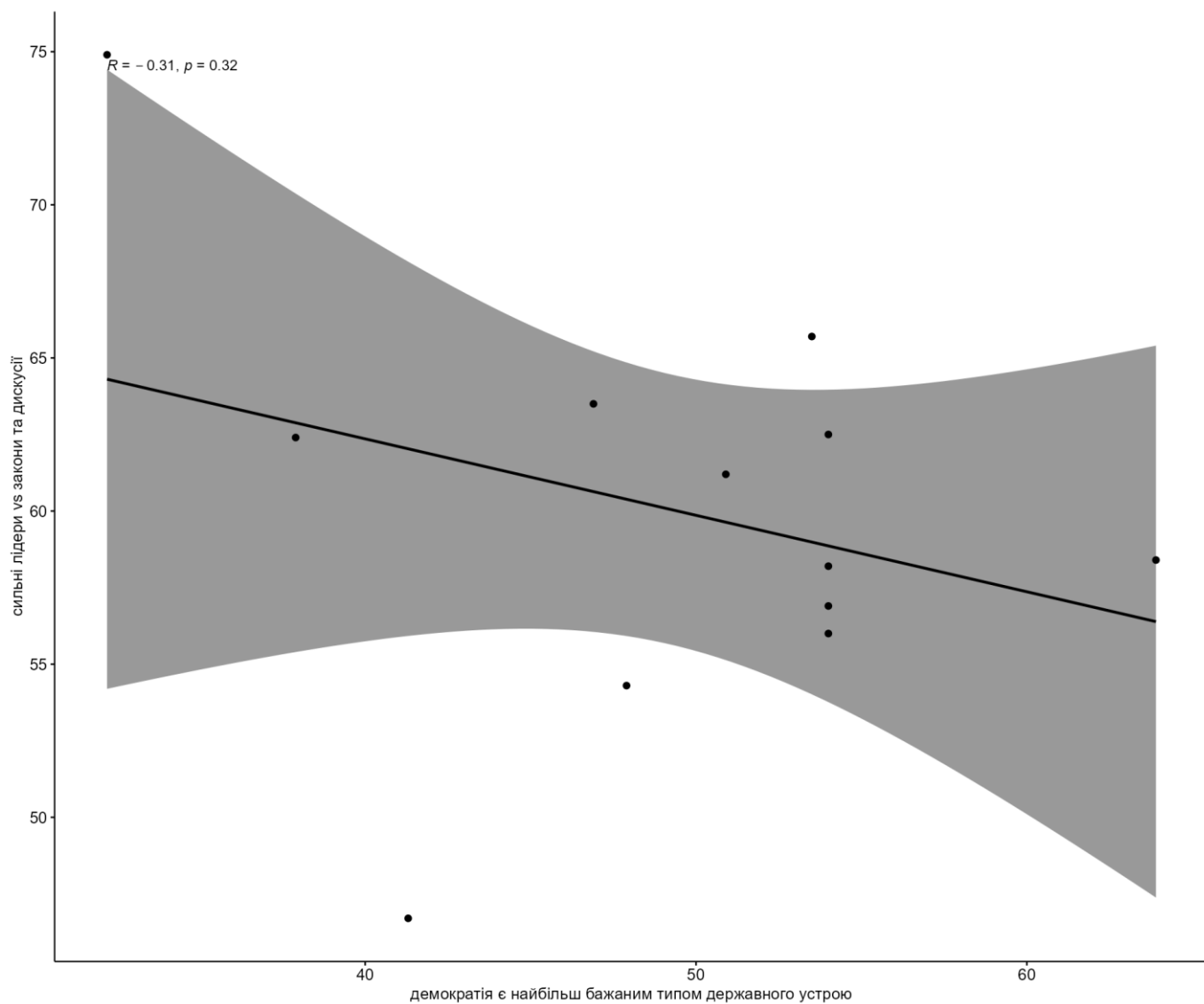
Додаток Д

Вплив зростання довіри до поліції на збільшення підтримки сильного керівництва

Додаток Е

Вплив зростання довіри до сильного керівництва на зменшення підтримки демократії як найкращої форми правління

Додаток Є

Вплив зростання довіри до сильного керівництва на уявлення про те, в якому напрямку рухаються справи в країні

